

Vakıflar Dergisi

80. Yıl

Özel Sayısı

Ankara 2019

VAKIFLAR DERGİSİ

Yıl: 2019 - 80.Yıl Özel Sayısı - Hakemli Dergidir.

TÜBİTAK ULAKBİM
Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT) tarafından taranmaktadır.

Sertifika No: 16651

ISSN: 1011-7474

e-ISSN: 2564-6796

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Dr. Adnan ERTEM

Yayın Koordinatörü

Rifat TÜRKER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Mevlüt ÇAM

Yayın Yönetmeni

Mehmet KURTOĞLU

Editörler

Hüseyin ÇINAR, Fatih MÜDERRİSOĞLU

İngilizce Editörü

Miyase KOYUNCU KAYA

Tashih

Hasan DEMİRTAŞ

Dergi Sekreteryası

Hasan DEMİRTAŞ

Yayın Kurulu

Prof.Dr. Mehmet BULUT	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Yılmaz KURT	Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Ali YILMAZ	Uşak Üniversitesi
Doç.Dr. Miyase KOYUNCU KAYA	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih MÜDERRİSOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Murat YILMAZ	Ahmet Yesevi Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu

Prof. Dr. Mahmut AK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Prof.Dr. Abide DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Géza DAVID	Macar Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Özer ERGENÇ	Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Süreyya FAROQHI	Bilgi Üniversitesi
Prof.Dr. Zekeriya KURŞUN	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KAYA	Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Heath W. LOWRY	Bahçeşehir Üniversitesi
Prof.Dr. İlber ORTAYLI	MEF Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin SUBAŞI	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof.Dr. Eugenia KEREMLİ ÜNAL	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Aysıl TÜKEL YAVUZ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ	Hacettepe Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Musa YILDIZ	Ahmet Yesevi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Vefa ÇOBANOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Dr. Rhoads MURPHEY	Birmingham Üniversitesi (Emekli)
Evangeila BALTA	Ulusal Yunan Araştırma Vakfı / Yunanistan
Mehmet Çetin	Araştırmacı

Yayın ve Danışma Kurullarındaki isimler unvan ve soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki mesuliyeti yazarına aittir.

Yazışma Adresi:

T.C.
Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı
Vakıflar Dergisi Atatürk Bulvarı. No: 10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 5096000 - Faks: (0312) 324 47 22
e-posta: vakiflaryayin@yahoo.com - web: www.vgm.gov.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Vakıflar Hangi Statüde Bir İdarî Yapı İle Yönetilmelidir?	11
What should be the Statute and Administrative Structure of Waqfs?	
Nazif Öztürk	
İktisat Tarihi Açısından Vakıflar	73
Waqfs From The Perspective Of History Of Economics	
Murat Çizakça	
Nakid Para Vakfı İle İlgili Çivi-zâde'nin Ebussu'ûd'a Yazdığı Reddiye Risâlesi	87
Refutation of Chiwi-zadah against Abussu'ud Effendi on Cash Waqfs	
Ahmet Akgündüz	
Gelenekçi Osmanlı İslahat Düşüncesinde Temlikler ve Vakıflar	103
Waqfs and Temliks (Freehold Properties) in Traditional Ottoman Reform Thought	
Mehmet Öz	
Osmanlı Finansal Zihniyetinin Bir Göstergesi Olarak Para Vakıflarına Bir Bakış	115
A Look at the Cash Waqfs as an Indicator of Ottoman Financial Mentality	
Mehmet Bulut - Cem Korkut	
Osmanlı Su Yapılarında Vakıfların Rolü: Tesis, Onarım ve Hizmet Giderlerinin Finansmanı	135
Role of Waqfs in Ottoman Water Structures: Financing the Construction, Repair and Service Expenses	
Said Öztürk	
Muhasebe Kayıtları Işığında Mektep Vakıflarının Gelir Giderleri: 18. Yüzyıl Sonları Üsküdar Örneği	159
Income and Expenses of the School Waqfs in the Light of Accounting Records: Example of the Late 18th Century Üsküdar	
Süleyman Kaya - Muhammed Emin Durmuş	
Tuna Sahilinde On Altıncı Yüzyılda Kurulmuş Bir Osmanlı Yerleşimi: İsmail Geçidi Kasabası	189
An Ottoman Town situated in the basin of Danube at the end of the sixteenth century: The town of İsmail Geçidi	
Mehmet Akif Erdoğan	
Dedebalıların İzinde II: Dedebalı Zaviyesi ve Harmancık Kazası Dedebalı Karyesi	211
In Pursuit of Dedebali Community II: Dedebali Zawiyyah and Dedebali Village of Harmancik District	
Saim Savaş	
Vakıf Medeniyeti	245
Prof. Dr. Halil İnalçık	
Prof. Dr. İlber Ortaylı İle Vakıf Medeniyeti Üzerine	249
Mahmut Bıyıklı	
Semavi Eyice İle Bir Sohbet Bir Konferans	255
M. Sacit Pekak	

Bir ınarın Ardından: Prof Dr. Hakkı Acun'un Yaşam Öyküsü ve Bilimsel Kişiliği.....	289
M.Fatih Müderrisoğlu - Bülent İşler	
Orhan Cezmi Tuncer: Her Vakıf Yapısında Tanrısal Güzelliği Gördüm	297
Mehmet Kurtoğlu	
Hocası Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal'ın Kaleminden Sanat Tarihçi Yekta Demiralp	307
Rahmi Hüseyin Ünal	
Türkiye'deki Bizans Sanatı Tarihinin Bir ınarı: Hocam Prof. Dr. Yıldız Ötüken	311
Zeynep Mercangöz	
Geçmişten Geleceğe Bir Vizyon Çizmek (Vakıflar Genel Müdürlüğu Yayıncılığı).....	321
Publishing of General Directorate of Foundations; A Visionary Look From Past to Future	
Mehmet Kurtoğlu	
Vakıflar Dergisi 2013-2019 Yayın Dönemi (40-50. Sayılar) Değerlendirmesi ve Bibliyografyası	343
Waqfs Journal 2013-2019 Publication Period (40-50 issues) Evaluation and Bibliography	
Hasan Demirtaş	

Semavi Eyice İle Bir Sohbet Bir Konferans

M. Sacit Pekak*

Giriş

Bizans sanatı ile ilgilenen bilim adamları ve öğrenciler, öncelikle ülkemizde ama aynı zamanda tüm dünyada bilinen bir isimdir *Prof. Dr. Semavi Eyice*. Sadece Bizans sanatı değil, özellikle son dönemlerinde Osmanlı sanatı ile ilgili çok zengin ve önemli çalışmalara imza atmıştır Hoca. Onun hakkında pek çok söyleşi yapılmış, yazılı ve görsel olarak yayınlanmıştır. Yıllar önce, Ankara'daki *Turhan Kitabevi* Hoca'nın eserlerinin bir bibliyografya kitapçığını yayınlamıştı. Son yıllarda, *Selim Efe Erdem* tarafından 2014 yılında basılan *Semavi Eyice Kitabı, İstanbul'un Yaşayan Efsanesi* ve 2015 tarihinde Türk Tarih Kurumu'nca yayınlanan *Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyyatı 1. Cilt* hakkında yazılan eserlerden sadece ikisidir. Aşağıdaki metinde küçük bir grup arkadaş ile kurduğumuz *Anadolu Kültür Varlıklarını Araştırma Derneği (AKVAD)*'nin 27 Nisan 2007 Cuma günü Açılış Toplantısına konuşmacı olarak davet ettiğimiz Semavi Eyice ile, *Türk İngiliz Kültür Derneği*'nde verdiği konferans ve öncesinde kaldığı otelin lobisinde yaptığım söyleşi yer almaktadır.

Semavi Eyice'nin *Hacettepe Üniversitesi*'nde verdiği derslere ne yazık ki yetişemedim; yani onun öğrencisi -ne yazık ki- olamadım. Asistanlığımın ilk yıllarında, İstanbul Üniversitesi'ndeki odasında tanışmış ancak 2007'ye kadar bir daha görüşmemiştim. Onun için de Hoca ile beraber ortak yaşadığımız olay yok. Ancak, yukarıda belirttiğim tarihte, konferansı sonrasında akşam yemeği sırasında yaşadığım bir anıyı anlatmadan geçemeyeceğim: Yemekte, her şeyden önce Hoca'nın ne kadar hoş sohbet olduğunu anladım, konu konuyu açtı, zaman ilerledi, bir ara "Hocam, Tirilye (Zeytinbağı) Fatih Camii hakkındaki doktora tezimi nasıl buldunuz?" diye sordum. "Bana göndermedin ki" diye yanıtladı. Utandım, sıkıldım. "Bana kargoyla gönder" dedi, o gece İstanbul'a döndüler. Ertesi gün, sabahın köründe, hızlı kargo ile tezimi gönderdim, "gözleri görmüyor ki, nasıl okuyacak diye düşündüm. Pazartesi günü (yani tezimi göndermemin üzerinde sadece bir gün geçmişti) telefonum çaldı. Hocanın sevgili eşi Kamran Hanım'dı arayan: "*Sacit Bey, Semavi Pazar günü bir öğrencisini eve çağırdı, tezinizi okuttu, şimdi öğle uykusunda, benden sizi aramamı, tezinizi çok beğendiğini, tebrik ettiğimi söylememi istedi, onun için aradım.* Okuldan yeni mezun olmuş öğrenciler gibi "sevindirik" oldum. Üniversite eğitimim yıllarında değerli hocalarla çalıştım Prof. Dr. S. Yıldız Ötügen, Prof. Dr. Ebru Parman, Prof. Dr. Urs Peschow, Prof. Dr. Otto Feld, Prof. Dr. Horst Hallensleben ve diğer pek çoğuyla, hepsinden pek çok şey öğrendim. Hepsine büyük saygı duydum, duyuyorum; bazıları artık yaşamıyor veya hasta... Ancak Semavi Hoca'nın son "dersi"ni hiç unutmayacağım. Saygılarım, hayranlığım ve sevgimle rahat uyu Hocam.

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi. sacitpekak@gmail.com; Orcid Id: 0000-0003-3796-5829

Foto: Fatih Güldal

Sacit Pekak (SP): Hocam hoş geldiniz. Sizi aramızda görmek ne güzel.

Semavi Eyice (SE): Hoş bulduk.

SP: Öğleden sonraki konferansınızdan önce sizinle kısa bir söyleşi yapabilir miyim? Türkiye'deki üniversitelerde, Bizans eğitiminin, ne zaman, nerede başladığına dair ve günümüzdeki durumu hakkında...

SE: Memnuniyetle.

SP: O zaman başlayalım, buyurun hocam.

SE: Öncelikle, İstanbul Üniversitesi'ndeki *Bizans sanatı kürsüsünü ben kurdum yıllarca hocalığı yaptım...* Yıllar önce, Anıtlar Kurulu münasebetiyle Silivrikapı taraflarında, kuytu bir mahallede bir mescidin restorasyonu işi oldu. Bir müteahhit üstlenmiş fakat mescit bir devirde harap olmuş. Mescidin son cemaat yerini mescide çevirmişler, harim harap. Esas mescit yıkılmış, bir restaratör yapıyı restore ediyor; beni çağırdı ne yapalım edelim diye... “Eski mescidi ihya edin, ondan sonra son cemaat yeri de son cemaat yeri olarak kalsın, eser çok dar bir sokağın köşesinde, bu köşeye bir *pah* yapalım, hafif bir tıraş edin bir *pah* halinde yapın” dedim. Sonra baktım mescidin küçük avlusunda bir sütun başlığı var. Bizans sütun başlığı, çok değişik bir tipte, içini oymuşlar da sanki direk gibi olmuş. Aklıma geldi, Münevver’e (Keşoğlu?) enteresan bir başlık var, ona dair bir yazı yaz dedim. Ondan sonra Münevver gitti, başlığı buldu resmini çekti ve yazısı bir kitaba girdi. Nerden eline geçirmişse geçirmiş, Kıbrıs’ta kazı yapan bir Fransız, o başlığın bir benzerini oradaki bazilikadan bulmuş.

SP: Erken döneme ait bir başlık mı?

SE: Oldukça erken döneme ait bir başlık. Fakat enteresan bir tarafı da şudur: İstanbul'un her bölgesinde Bizans dönemine ait parçalar, kalıntılar vardır. Topografik bakımdan da böyle bir başlığın burada çıkması bu civarda vaktiyle bir Bizans eseri olduğunu gösterir.

SP: Hangi semt dediniz?

SE: Silivrikapı tarafında. Münevver üç sayfalık bir makale yazdı, basıldı. Makale Fransız hafirin eline geçmiş. Silivrikapı'daki başlık Kıbrıs'ta bulunanla aynıymış. Bunun üzerine Fransız hafir benden başlığın iyi bir fotoğrafını istedi. "Madam Münevver'in makalesinde bir başlık resmi var, Münevver hanımla temasım yok bunu siz sağlar mısınız lütfen?" diyor. Onun üzerine ben de Münevver'den başlık fotoğrafının negatifini istedim ve gönderdim. Bir sene sonra bana büyük boyda bir kitap geldi.

SP: Hocam izin verirsiniz ben size birkaç soru hazırladım. Öncelikle, kurucusu ve başkanı olduğum AKVAD (Anadolu Kültür Varlıkları Araştırma Derneği), Anadolu Ortaçağı ile ilgili bir dergi çıkartmaya karar verdi. Bu derginin editörlüğünü Mine Kadiroğlu yapıyor, dergimizin her sayısında sizin de yazınızı bekleriz.

SE: Benim Silifke'de on beş sene yaptığım araştırmalarımın levhaları temize çekilmiş, ciltler halinde benim kütüphanemde bir dolabın üstünde duruyordu. Kütüphanem apar topar satıldı, taşınma sırasında o ciltler herhalde kitaplarla birlikte gitmiş, şimdi acaba evde mi kaldı ama aradık evde yok... Zaten evi boşalttım. Kütüphane olan binayı kiraya verdim, tam takır bir halde. Canım sıkıldı.

Kitapları alanlarla bir temasım yok ne yaptıklarını da bilmiyorum, bu çalışmaların bulunamamasına imkân yok çünkü çok dev boyutta kitaplar vardı. Bir tanesi Ayasofya kitabı *Underwood*'un yazdığı kitap, kocaman gördünüz mü o kitabı?

SP: Kitabı gördüm ancak Underwood değil de van Nice'in değil mi? Underwood'un mu?

SE: Underwood ve ekibi yapının yeniden rölelerini çıkardılar.

SP: Ama çok silik mürekkeple basılmış, onun için fotoğraflarını çekmek zor.

SE: Ben bir tane çekirdim, Ayasofya hakkında küçük bir kitabım vardı planı o yayından aldım.

SP: Yapı Kredi Yayınları'ndan çıkan kitap değil mi?

SE: Evet Yapı Kredi'den çıkan. Fakat onlar ucuza gelsin diye mi bilemiyorum, klişelerini Amerika'da yaptırmadılar da Avrupa'da bir yerlerde yaptırdılar, tuhaf bir sistem oldu bu, kitabı bastılar, ciltlediler, piyasaya çıkardılar. Bana bir nüsha gönderdiler, içinde bir de yazılı kâğıt vardı; beş levhanın baskısı bitmemiş onları sonradan teslim edeceklermiş. O beş levha da hala gelmedi bana bir türlü. Sekretere söyledim. Kiraçlar'ın sekreterine bir mektup yaz da, vaktiyle Prof. Eyice'ye kitabınızdan vermişiniz beş levhayı sonradan teslim edilecek demişiniz. Ama kimsenin kulak astığı da yok, aldırıldığı yok, onun için ben de artık bu kişilerle iletişimimi kesdim. Birçok dergiye aboneyim, mesela Türk Tarih Kurumu'nun çıkardığı *Belleten* dergisinin tüm nüshaları eksiksiz vardı, *National Geographic Magazin*'nin Türkçe edisyonunu muntazaman alıyordum, artık kütüphanem olmadığına göre kesiyorum, almıyorum dedim. Kimsenin kulak astığı yok.

SP: Sizin elli yıla yakın süredir çalıştığınızı biliyoruz. Türkiye’de liselerde Bizans sanatı hakkında eğitim verilmiyor, biliyoruz. Üniversitelerde, Bizans sanatı eğitiminin başlangıcı ne zamandı, bugününü, geleceğini nasıl görüyorsunuz?

SE: Şimdi bunlar tabii değişik değişik şeyler. Şimdi efendim durum şu: Bizim üniversitele-
rimizde Bizans sanatı diye bir dal, eğitim öğretim diye bir şey mevcut değildi. Zaten İstanbul
Üniversitesi’nde ilk defa bir arkeoloji bölümü kurulmuş ve bu arkeoloji bölümüne de -o da
Darülfünun reformundan sonra 1933’de kurulmuş- ve Arkeoloji bölümünün başına Alman *H.
Bossert* adında biri geçmiş, daha çok resimli el kitapları hazırlayan bir editör. Bir de Almanca
genel bir “kunstgewerbe” yazmış. Kitabın içinde, Polonya asıllı Avusturyalı *V. Zalzocky* de Bi-
zans sanatı diye bir bölüm yazmıştır. *Arif (Müfit Mansel)* bey de otuzlarda Almanya’da doktora
yapıp gelmişti. *(Osman) Hamdi Bey*’in soyu babadan oğula oranın (İstanbul Arkeoloji Müzesi)
müdürlüğünü yapmıştır. *Hamdi Bey*’in kardeşi *Halil (Edhem Eldem) Bey* de müdür olmuştur.
Kız kardeşi *Osman Hamdi Bey*’in soyundan bir kardeşlerinin hanımı.

O sırada *Arif Müfit Mansel*, St. Benoit’den mezun oluyor. *T. Wiegand* İstanbul Arkeoloji
müzelerine bir mektup yazıyor: Dört genç Türk’ü eğitimleri için Almanya’ya gönderin de bu-
rada onları yetiştirelim diyor.

SP: Hangi yıl?

SE: Aşağı yukarı 1925 yılları. Bu mektubu ben buldum, gördüm, gizli bir arşiv vardı müze-
de, nasıl olduysa ben oraya girdim. Ondan sonra bu arşiv meydana çıkmadı. Pek çok mektup
falan vardı orda. *T. Wiegand*’ın bu isteği üzerine *Halil Bey* hemen *Arif Bey*’i öneriyor, bir
de *Rufai* diye bir genci onu da öneriyor, diğer ikisi kimler bilmiyorum. Gençler Almanya’ya
gidiyor 1925-1926 yıllarında çeşitli üniversitelere bunları dağıtıyorlar. *Arif Bey* de *Noack* (*Fer-
dinand?*) adında bir arkeologla çalışmaya başlıyor. *Arif Bey*, 1928 yılında “Stockwerkbau der
Griechen und Römer” başlığıyla Almanca bir doktora tezi yapıyor. Yunanlılar ve Romalılar’da-
ki ev binalarında kat inşaatı. Enteresan bir konu. 1930’lu yıllarda İstanbul’da *Alman Enstitüsü*
kurulurken ilk yayın olarak bu tezin kitap halinde basılması kabul ediliyor. Zaten Almanya’da
Almanca bir kitap olarak basılıyor. Bu sırada *Arif Bey* müze müdür muavini pozisyonunda,
-zaten Avrupa’da olduğu gibi- hem üniversitede hocalık hem müzede görev yapabiliyor. *Arif
Bey* de tarih bölümünde İlk Çağ Tarihi doçenti oluyor. İstanbul Arkeoloji Müdürlüğü’nde de
odası vardı, *Türkiye’nin Arkeolojik Epigrafik Bibliyografyası* başlıklı kitabını oradaki kütüp-
hanede hazırladı. Bir de Rusça bilen bir asistanı vardı, müze asistanı, Rusça kitapların adlarını
Türkçe’ye çevirdi. Tavsiye ederim, ikinci baskısı var, onu muhakkak bulundurun, yani hatalar
eksiklikler olmakla birlikte son derece de faydalı bir eser. Kitap bugün adı değişmiş olan bir
yerleşimin eski adını tespit etmek istediğiniz zaman ilk başvuracağınız kaynak. Mesela be-
nim elime ufacık bir Rumca kitap geçti *Maditos* başlıklı, Allah Allah *Maditos* neresi, o kitapta
buldum. *Maditos*’u açtık baktık *Çanakkale*’nin *Eceabat*’ı. Rumlar vaktiyle orası hakkında bir
kitapçık çıkarmışlar. Mesela *Sinasos* diye bir kitap vardır. *Mustafapaşa*, *Nevşehir* tarafında,
bu arada bir hanım kız geldi yanıma bana sorular sordu, orada hoca *Ferda (Barut)* bir hanım,
bugünkü *Mustafapaşa*, *Nevşehir* tarafında.

**SP: Ferda Hanım Mustafapaşa’daki yüksekokulda hoca. Osmanlı dönemi Hristiyan sa-
natı hakkında bir tez hazırlamayı düşünüyor, doktora tezi, benimle çalışacak. Post-Bizans
denilen ya da Osmanlı Dönemi Hristiyan sanatı olarak tanımladığımız. Türkiye’de çok az
bilinen, çalışılan bir konu.**

SE: Ama birçok yerde, bilhassa 18. ve 19. yüzyıllarda yapılmış kiliseler var. Hatta kitabeleri de Türkçe, Karamanlıca yani, bu kitabelerden ikisini ben yayınladım. Ama başkaları da var, Antalya'da var, onu görmedim. Arif Bey üniversite ve müzedeki çalışmalarını yürütürken 1948'de mi 1949'da mı hatırlamıyorum, yeni bir üniversiteler kanunu çıktı. Artık sadece bir görevde çalışılabilecekti, müzeyi yahut üniversiteyi tercih edecekti, gayet tabii Arif Bey üniversiteyi tercih etti müzeyi bıraktı, Arkeoloji Bölümü'nün başkanlığını üstlendi. *Bossert* buna fena içerledi fakat ona da bir bölüm kurdular, Ön Asya Bölümü'nün başkanı oldu. Bizans tedrisatı yoktu ama ondan sonra tek tük kazılarda Arif Bey ve *Bossert* birlikte çalıştılar, mesela Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda Babüssaade'nin iç tarafında bir bölgeyi kazdılar.

SP: Bizans hastanesi değil mi?

SE: Hayır, hastane değil, ne olduğu belli olmayan bir bazilika temeli çıktı. Fakat ne Arif Bey ne *Bossert* Bizansçı olmadıklarından layıkıyla eseri değerlendiremediler. Zaten çok bilinmeyen bir yerde yayımlandı, Üniversite *Konferansları* adında, her yıl bir cilt çıkıyordu, üniversite hocaları çeşitli Anadolu şehirlerde konferanslar veriyordu, onlar da basılıyordu. İşte onlardan birinde... Ondan sonra bir de Laleli taraflarında *Balaban Mescidi* diye yuvarlak planlı bir Bizans binası vardı. Anlaşıldığına göre başka bir gaye için yapılmış. Onu Bizans'ta bir apsis ilavesiyle sonra şapele çevirmişler, sonra Türk devrinde de o bir mescide dönüştürülmüş, epey bir süre kullanılmış 1910'larda, Mercan Laleli yangınında yanmış, harabe halinde duruyor. Yıkıp arazisini satmaya karar verdiler, o zaman yıkıma başlıyorlar kimse farkında bile değil bina yıkılıyor. Ancak temelini geldiklerinde müze ilgileniyor. Onun üzerine müzenin mimarı *M. Kural* rölövelerini çiziyor. Arif Bey'de müze müdürü muavini olarak o kazıyı yönetiyor. Yapının kriptasını buluyorlar, o kriptanın içinde mezar buluyorlar hatta tarih de var. *Palaiologoslar* devrine ait 1300'lü yıllara ait bir mezar kitabesi bulunuyor, ama bina da gidiyor. Mesela *Beykoz*'un üstlerinde *Yuşa Tepesi*'nde de defneciler bir kilise kalıntısını kazıyorlar, Arif Bey müze müdürü muavini olarak ilgileniyor fakat onun da hiçbir raporu yayınlanmıyor. O sırada,

Foto: Fatih Güldal

müzedede görevli *Makridis Efendi* adında biri var, bütün malzemeyi alıyor, hepsini toparlıyor Atina'ya götürüyor. O da yayınlanmamıştır hiçbir zaman.

SP: Sizin böyle bir yayınıız vardı ama.

SE: Ben yayınladım. O zamanlar Yuşa Tepesi'nde askeri kamp yapılıyordu, oradaki kiliseyi gördüm. Orası askeri bölgedir, Boğaz'ın en önemli yeri olduğu için kuş uçurtulmuyordu orada. Sonra gördüm orayı, inceleyebilir miyim diye bir yüzbaşıya sordum, incele dediler, epeyce bir malzeme topladım, inceledim, ama resim çekemedim. Ben asistan olduktan sonra, -o zaman amcamın oğlu albaydı-, ona söyledim, o bölge denizcilere aittir dedi. O da deniz albayıydı. Bir gün evden onu aldım, hatta o zamanlar telefon bile problemli. Bostancı santralinden Sarıyer santralini, oradan da Anadolu Kavağı santralini aradım. Anadolu Kavağı'ndan askeri manyetolu telefonla dört aktarmayla oranın kumandanıyla görüşebildik. O kumandan da bizzat bizimle geldi, ben film makinamı taktım, ondan sonra gittik orda resim çektik.

SP: Dia-Pozitif film yoktu değil mi?

SE: Siyah beyaz negatifler çektim, ama o zaman yapı daha iyi görülebiliyordu, henüz sarmaşıklar etrafını sarmamıştı. Yakın zamanda yapıya giden hanım kızlardan biri resim çekmiş, artık hiçbir şey görünmüyordu, binayı tamamen sarmaşık sarmış. Neyse onu da Arif Bey incelemiş ama bir şey yazmamış, o dönemde *Makridis Efendi* hâkimmiş bu işlere. O sıralarda Bizans kongreleri oluyor, onlara Türkler'den katılan yok, mesela Sofya'daki kongreye *Muzaffer* diye biri, kimdir bu Muzaffer Bey, gitmiş orda ne yapmış bilmiyorum.

SP: Kaçınıcı Bizans Kongresi?

SE: Bükreş var, Atina var, Belgrat var, sayısını bilemiyorum. 5. veya 6, Türkiye'de 10.'su düzenleniyor. Sofya kongresinin bildirileri iki cilt olarak basılmıştır. (*Muzaffer ?*) *Ramazanoğlu* çıktı ortaya, o da aslında Hititolog'du, Bizansçı değil. Onu Ayasofya müdürü yaptılar. O dönemde İstanbul'daki Rumlar, Ortodoks Kilisesi'nin Vatikan'a nazaran daha üstün olduğunu, daha eski olduğunu ispata çalışıyorlar. Bu vesileyle Ramazanoğlu'nu "iyi bir av" olarak gördüler. Bazı Rumlar yanına sürekli giderlerdi, işte şunu şöyle yap, bunu böyle yap, şunu şöyle iddiada bulun derlerdi. Ramazanoğlu genç bir çocuktuktu, iri yarı. Adana taraflarının Fransızlar işgali döneminde elinde silahla direnenlerdenmiş. Ondan sonra Atatürk'e söylemişler böyle gayretli bir çocuk var, okutun bunu demiş. Viyana'ya göndermişler. Orada Almanca öğrenmiş, sonunda sanat tarihi, arkeoloji, derken *Ankara Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi* yeni kurulu-yor, 1935'lerde Ramazanoğlu'nu asistan olarak göreve getirmişler, hocaların derslerini Almanca'dan tercüme ediyor. Fakat uzun süre barınamamış. Birkaç kitabı var, *Eti Mimarisi*, *Gılgamış Destanı* diye epeyce Hititoloji ile uğraşmış, onun arkasından bırakmış, bu işlerde hayır yok demiş. Ereğli Kömür İşletmesi'nde görev almış.

SP: Ayasofya skeuophylakion'unu O mu kazmıştı?

SE: Ayasofya *skeuophylakion*'unu o kazmadı, orası sonraki müdürlerden *Sabahattin (Türkoğlu?)* kazdı zannediyorum, bunun içinde kalın bir toprak tabakası vardı, bunu muhafaza edin saklayın, meşe ağacından yapılma... Orası zahire ambarı olarak kullanılmış 18. yüzyılda. I. Mahmut zamanında *Taşhane İmareti* yaptıklarında orası ambar olarak kullanılmış, yuvarlak binanın ortasında muazzam meşe ağacından bir kantar vardı, onu sökmüşler atmışlar, artık yok. Yaktılar mı ne halt ettiler.

SP: Çok yazık.

SE: Başka ikinci bir örneği yok bunun, ondan sonra orayı da kazdılar, kazdılar, kazdılar, tabanı buldular. Bazıları Ayasofya'nın iki vaftizhanesi var diyor; acaba burası ikinci vaftizhane mi? Ama değil, tabanı mermer döşeli çıktı. Fakat o mermerlerin derzleri binanın mimari özelliklerine uymuyor. Nişler falan var, yani esas işlevinin ne olduğu pekiyi anlayamıyor. Hani hazine binası gibi laflar edilmiştir ama bir de Ayasofya'nın iki vaftizhanesi vardı denmiştir, fakat vaftizhane izi çıkmadı ortaya, öyle kaldı.

Sonra Arif Bey arkeolojinin başını devam ettirirken harp yıllarında 1939'dan sonra İngiliz Servisi bazı yerlere bazı adamlar gönderiyor. *S. Runciman*'ı da İstanbul'a üniversitede Tarih Bölümü'nde Bizans Tarihi, Sanat Tarihi Bölümü'nde de Bizans Sanatı dersleri vermek üzere gönderiyorlar. Sanat Tarihi formasyonu yok fakat yazdığı notların bende kopyası var, fena değil güzel sistematik, daha çok *O. M. Dalton*'un kitapları falan var elinin altında onlardan özet çıkararak Bizans sanatı dersi hazırlamış. O zamanda gene *Hititoloji*'den mezun *Münire Hanım (Darga?)* diye bir kadın var, O'nu da bunun yanına tercüman olarak veriyorlar. Ondan sonra, her halde onun hatırı için, o zaman sertifika sistemi var, bu Bizans sanatını müstakim bir sertifika yapıyorlar. Yani bir sanat tarihi sertifikası var bir de Bizans sertifikası var. Fakat Almanlar harbi kaybetmeye başlar başlamaz, 1944'de, *Runciman* "Türkiye'de işim bitti" diyor bavulunu topladığı gibi Kıbrıs'a gidiyor ve dersler yüzüstü kalıyor. Onun üzerine, Almanya çöktü, ben de Almanya'daydım 1945'te döndüm geldim. Bizans dersi diye bir şey yok ortada ve öğrenciler de perişan halde çünkü Bizans sertifikası almak istiyorlar. O zamanki üniversitede dört sertifikayı tamamladın mı, bir tez yapmak şarttı. Dört sertifikanın biri de Bizans, muallakta. Hoca yok hoca olmadığı için de ders de yok. Onun üzerine, baktılar ben geldikten bir sene sonra ben Bizans sertifikasının imtihanını verdim, oradan ben yakamı kurtardım. Bana bizim kontrolümüz altında gözükmek suretiyle Bizans dersini ver de çocuklar mezun olabilsinler dediler.

SP: Almanya da hangi şehirdeydiniz?

SE: Ben bir sömestr Viyana'da, bir sömestr Berlin'deydim. Zaten işgal edilmiş bir bölge, her an bir şey olabilir, bir ayaklanma olabilir, her şey olabilir, onun üzerine Berlin'e gittim. Eşyalarım da ordaydı, 1944 yazında tatil için Türkiye'ye geleyim de denize gireyim diye düşünmüştüm. Derken bizimkiler pat diye 1 Ağustos'ta münasebetleri kesti, Almanlar'la hiçbir bağlantı kalmadı. Konsolosluk da kalmadı, orada sap gibi kaldım. Hatta üniversiteye devam edebilir miyiz edemez miyiz o bile problem oldu. Fakat Almanlar'ın her şeye rağmen metodolojik bir anlayışları var. Bana dediler ki, Eğitim Bakanlığı'na durumunun aydınlanması için bir yazı yaz. Ben Almanlar'ın yardımıyla öyle bir yazı yazdım, zarfın üzerini de yazdım. Berlin'e gittim bakanlığa, baktım boş pencereler, dört duvar, bomba isabet etmiş, yanmış, kimse yok içinde, kime vereyim ben dilekçeyi? Almanlar posta kutusuna at dediler yerini bulur. Hakikaten de on beş gün sonra cevap geldi. Berlin Üniversitesi'nde tahsilinize devam etmeniz uygun görülmüştür, durumunuz rektörlüğe de bildirilmiştir diye. Zaten Almanya böylelikle kendini topladı, hatta ben bunu televizyonda da anlattım, öyle bir memleketteyiz ki, şu olayı anlattım: Burada hiçbir zaman sahip olmadığım bir arabanın dört trafik cezası bana geldi evime. Bizdeki bürokrasi bu, Alman bürokrasisi bu. Arabam yok ama bana trafik cezası geliyor. Onun üzerine neyse Viyana'da Zalozcky görev yapıyordu, eskiden *J. Strzygowski*'nin kürsüsüyüdü. Strzygowski'den sonra Çek asıllı *Profesör F. Dvořák* orada çalışmış. Onun yetiştirdiği Polonya asıllı *V. Zalozcky* diye bir profesöre intikal etmiş o kürsü. O da derslerine Ayasofya ile başlıyor,

Ayasofya ile bitiriyor, zaten bir tane kitabı var, *Ayasofya* diye o da Vatikan'da basılmış iki ciltlik, birinde planlar vardır, diğeri ise metin. Bir de Balkan memleketlerindeki Bizans sanatı gibi bir ufak kitabı vardır. İki kitap yazmış. Benim asıl esas gayem Almanya'da *A. M. Schneider* ile çalışmaktı. O dönem Göttingen'deydi. Bunu üzerine onu görmek üzere Göttingen'e gittim. Ancak o sırada *Schneider* Türkiye'de bulunuyordu. Göttingen'de barınacak bir ev bulamadım.

SP: Göttingen o zaman Doğu Almanya'ya geçmiş miydi?

SE: Hayır hayır, geç bir zaman geçti, Batı'daydı. Benim orda bulunduğum sırada Almanya'da yedi sekiz üniversite vardı. Bunların bir kısmında geceleri uyumak mümkün değildi. Batı'da olanlar mesela Heidelberg, Köln, Freiburg şehirlerindeki üniversitelerde uyumak imkânsız çünkü uçaklar her gece şehrin üzerinden geçiyor. Alarm veriliyor, bir an evvel kalkacaksın sığınağa gideceksin bir saat sonra gene geçecekler uçaklar gene kalkacaksın aynı işlemi bir daha yapacaksın.

SP: Freiburg'u bombalamamışlar sanırım çünkü orda okumuş Amerikalı pilotlar, Heidelberg'i de bombalamamışlar diye duymuştum.

SE: Yok yok, her bir yerleşim bombalanmıştı. Yani bir bombalanmayan, esrarengiz bir suretle, neden bombalanmadığı bir türlü anlaşılmayan bir şehir vardı, o da *Dresden*. Dresden'e katiyen bomba atılmadı, bunun sebebini Almanlar da bir türlü bilemiyorlardı, bir açıklaması yoktu. Yani *Templin* diye kasabadaydı benim evim, 7000 nüfuslu ufak bir kasaba, Berlin'in aşağı yukarı 60-70 km. kuzeyinde Szczecin ile Berlin arasında. 1944 Şubat'ında bir bombalandı valla şehrin yarısı gitti.

SP: Siz de orada mıydınız?

SE: Ben de oradaydım fakat o gün Berlin'e üniversiteye gitmiştim bir geldim ki o bizim evin yarısı gitmiş, yedi sekiz kişi de enkazın altında kalmış. Ben gidip seyredemedim hatta gidip bakıyorlardı, ölü çıkarıyorlardı enkazın altından. Neyse bu konular trajik şeyler. Bir hastanedeki karyolanın altında doğum için gelen bir kadını yaralı buldular. Daha sonra, Berlin'de ikinci sömestreye başladım. Tabi üniversitede cam çerçeve yok, üniversitenin üçte biri veya dörtte biri yıkık, pencerelere tahtalar çivilenmiş, elektrik falan da yok. Ondan sonra orada mum ışığında ders yapardık. Zaten beş altı öğrenci vardı, bir tane de Bulgar kız vardı, bir de ben. *Schweinfurth*'tu orada profesör, evi falan her şeyi yanmış, sırtında palto ile gelmiş, öksüre öksüre kendi yazdığı kitabının hakkında beş altı kişiye ders yapmaya çalışırdı. Tabi bunlar beni tatmin eden dersler değildi. Benim esas istediğim *Schneider*'ın sistemiydi. 1945'de İstanbul'a geldim, yeni bir sistem kurulmuş, eğer imtihana hemen girersem Mayıs ayında Almanya'daki iki sömestreye sayacaklar. Bunun için canla başla bir hafta on gün çalıştım, o bir seneyi kurtardım. Mayıs ayında ara imtihanına girmek suretiyle Almanya'daki iki sömestreyi, o bir seneyi kabul ettirdim. *Profesör Diez*'i getirmişler, Avusturyalı'ydı fakat Alman sayıldığı için onu Kırşehir'e sürgün etmişler. Yaşlı 70 yaşında. Mukaveleli oldukları için bütün Almanları sürdüler ama Alman Enstitüsü'nün elemanı olduğu için *Schneider*'i göndermişler, fakat mukaveleli olan Almanları göndermemişler, onları da Kırşehir ve Yozgat'a sürgüne göndermişler. Meşhur *Ernst Reuter* falan vardı Berlin belediye başkanı oldu biliyorsunuz. Türkiye'de Yozgat'ta enterne edildiler. Neyse *Diez*, Türk İslam sanatı hocası. 1946 yılının yılbaşında bunları azat ettiler. Sanat Tarihi kürsüsünün başına *Diez* geçecek oldu, bu arada da üniversiteler kanunu hazırlanıyor rivayeti çıktığı için, bazı kişilerde bir büyük telaş; aman biz üniversite profesörlüğü kapalım diye. Onun üzerine -mukavelesi de var-, iki sene zarfında ders kitabı yazacak diye, alelacele bir tane *Türk Sanatı*

kitabı yazıyor Diez, bizim *Oktay (Aslanapa)* bunu acele yazdırıyor, kitap basılıyor. Kitapta çok hata var. Türk sanatını biliyor fakat öyle ayrıntılı bir bilgisi yok. Neticede Diez'in ipliğini pazara çıkarıyorlar. Ondan sonra ne yapıp edip Diez'in mukavelesini iptal ettirip memleketine geri yollamaya karar verdiler, ben de o zaman sanat tarihinde bulunuyordum. Ama arkeolojiden de sertifika almıştım. Arkeoloji imtihanını verdim, Bizans imtihanını da verdim, bir asistan yaptım imtihanımı, *S. Runciman*'dan miras kalan asistan, bir sertifika daha vardı, bilmiyorum neydi, onu da verdim, bir tez kalmıştı. Diez bana İstanbul Minareleri diye bir tez vermişti, bunu da hazırladım 1947'lerde. Diez henüz görevdeyken onu da imzalattım. Hatta uzmandır diye zaman zaman İstanbul'a gelen *A. Gabriel*'e de gittim imzalattım, Arif Bey imzaladı hatta dördüncü imza için –lüzum yoktur aslında üç imza gereklidir- tarihçi *Cavit Baysun* vardı Osmanlı Tarihi profesörü, ona da imzalattım. 1948 yılı Haziran ayında İstanbul Üniversite Edebiyat Fakültesinden mezun oldum.

Fakat bana daha önce nümizmat olarak gelmiş ve tarih bölümünde Roma Tarihi dersleri veren *Bosch* vardı, *Clemens Bosch* -ki o Müslüman olmuştu *Emin Bosch* adını almıştı- o bana teklifte bulundu gel dedi sanat tarihini falan bırak bizim dersleri tercüme edersin mezun oluncaya kadar, mezun olduktan sonra bizim İlk Çağ Tarihine asistan ol, Fransızca ve Almanca bildiğim için, -asistanlarda önemli bir şey dil bilenler. Yok dedim, sanat tarihçisiyim ve sanat tarihinde kalacağım, Bizans uzmanı olacağım. Onun üzerine 1948 yılında İstanbul Minareleri tezi ile diplomamı aldıktan sonra ne yapacağımı düşünüp duruyordum. Mezuniyet belgesi alıp bir yerlere, müzelere falan başvurayım İstanbul müzesine, o zaman Fındıklı'daki binadayız, şimdi bizim akademiye ait bina, orada öğrenci kaleminin başında bekliyordum. Muzaffer bey diye biri gerekli yazıları yazıyor mezuniyet belgesi veriyor ama henüz diploma hazır değil. O sırada *Prof. Macit Gökberk* vardı, felsefe profesörü, Arif Bey'imizin çok iyi dostuydu. Ondan sonra hatta benim imtihanımda falan tesadüf misafir olarak odada bulunuyordu. Hayrola dedi sen burada ne bekliyorsun? Mezun oldum, mezuniyet kâğıdını bekliyorum, nereye gideceksin dedi, Arkeoloji Müzesine müracaatta bulunuyorum, fakat alırlarsa dedim. Ondan sonra müzelerin birine gireceğim dedim. "Bırak, dedi, kardeşim bırak senin yerin üniversite" dedi, "müze-lerde ne işin var". Fakat o zamanda asistanlık yalnız kadroya bağlı, kadro varsa girebiliyorsun kadro ise yok...

Ben bir konuda rahatsızlık duyuyordum: Babam bir asker emeklisiydi, deniz subaylığından, sonra kaptanlık mektebinde yirmi sene hocalık yaptı. 1948 yılında emekli oldu. Babamdan harçlık istemek bana zor geldi, ayrı bir gelirim de yok. 1948 yazını muazzam bir sıkıntı içinde geçirdim. Bu sıralarda üniversitelerde çok müzminleşmiş asistanlar var. Beraber üniversiteye giren arkadaşları profesör olmuşlar bunlar hala asistan... *Fuat Ezgi, Cevat Eren* var, ondan sonra hanımlardan birkaç tane var. O demin bahsettiğim Bizans derslerini tercüme eden hatun var, kendi kendine bir takım kelli fellı kadın erkek bir takım asistanlar. Bir karar alıyorlar ve bu müzmin asistanları tasfiye ediyorlar. Neticede kadro açılıyor bizlere de, bu boşalan kadrolara da 1948 yılının Ekim ayından itibaren bizleri tıklar tıklar yerleştirdiler. Sonra bunlardan bir iki tanesi Danıştay kararı aldirarak tekrar döndüler. Ondan sonra ben asistanlığa girdim böylece.

Diez'in artık son zamanlarıydı. Onun ipliğini artık iyice pazara çıkardılar aleyhine yazılar yazıyorlar, polemikler yapıyorlar, günlük gazetelerde devamlı yazılar yazıyorlar. En sonunda Diez taşı tarağı topladı gitti memleketine. Ondan sonra öğrencilere Bizans derslerini ben veriyordum. Fakat imza salahiyetim olmadığı için onu Arif Bey'e imzalattıyordum. Yani onun kontrolü altında yapılan bir ders gibi görünüyordu. Sonra *Schneider*'i davet ettiler o yıllarda

İstanbul Üniversitesi'ne gelsin ders versin diye. Her şey güzel, ben de seviniyordum. Hatta Arif Bey "seni ona asistan yapacağız beraber çalışsınız" dedi, tabi bede çok memnun oldum fakat o sıralarda bu Ankara Üniversitesi'nde ne kadar Alman hoca varsa onların ayaklarını kaydırdılar. Onların kadrolarını kapmak üzere o zaman bazı genç Türk Arkeologlar, Filologlar bütün Alman hocaların ayakları kaydırdılar.

SP: Otto-Dorn da bunların içinde mi?

SE: *Otto-Dorn* sonradan ortaya çıktı, erkek kıtlığından ortaya çıkmış olan en zayıf Alman hocadır. Öyle fazla kabiliyetli bir kimse değildi. *W. Müller-Wiener* bana "kaç doğumlusun sen?" diye sordu. Yaşımı söylediğimde "yav, ben de aynı doğumluyum, bizim kuşak Almanya'da çok nadirdir, tam böyle yirmi-yirmi iki yaşlarında bunlar çeşitli cephelerde tırpan edildi gitti" dedi. *Otto-Dorn* kadın olduğu için postu kurtarmış olanlardan, sonradan evlenmiş, kocası ölmüş mü bilmem, son derece zayıf bir kadın, bilgi itibariyle son derece zayıf. Onun doktora tezi felakettir. En basiti İznik'te tekke diye yazdığı bir bina vardır çifte kubbeli, tekke-mekke değil büyük hamamdır o. Ben onu yayınladım, *Büyük Hamam* diye. İçine merak edip de arkasında ne var diye bakmamış. Bütün halvetler, bölümler var onun arkasında, girmemiş ki oralara. Doğal olarak daha başka hatalar da vardır o kitapta. Neticede ben *Schneider*'i beklerken *Schneider* bir mektup yazıyor, "ben her şeyimle gelecektim, kız kardeşim, evli değil zaten, kız kardeşim, kütüphanem, köpeğimle falan Türkiye'ye hicret edecektim, kendimi emniyetle hissetmediğimden iptal ediyorum, gelmiyorum" dedi, gelmedi. Onun üzerine adam aramaya başladılar, başka memleketlerden bir tane Danimarkalı vardı onu düşündüler, o da olmadı, ondan da bir şey çıkmadı. *Schweinfurth* da Doğu Berlin Üniversitesi'nde savaştan biraz sonra görev alıyor,

SP: Humboldt'ta herhâlde değil mi?

SE: Evet, aslında bir Alman hanedanının adını taşır o üniversite, sonra tabi komünist sistemde adı değişti onun. Bir tane batı Berlin üniversitesi kuruldu, *Frei Universtaete*, o ayrı. Bu ise *Humboldt Üniversitesi*. *Schweinfurth* bu üniversitede görev almıştı. Fakat orada Sovyet baskısından o kadar bezmiş ki yeni bir fırsat arıyor. Derken korkunç şeylerle de karşılaşmış, gözünün önünde karısına tecavüz etmişler, bilmem ne yapmışlar, zaten ev bark gitmiş. Almanya'nın ortasında Berlin'in ortasında dört tane "buckel" vardır, betondan kaleler vardır, korkunç muazzam dört metre kalınlığında duvarları olan, Almanlar bütün hazinelerini, müzelerdeki değerli şeyleri onlarda muhafaza ederlerdi. Onlara sivil halk da sığınyordu, aşağı yukarı kırk-elli bin kişi alıyor içi diyorlardı. Ben de girdim içlerine nefes almanın imkânı yoktu.

SP: Şimdi yok herhalde?

SE: Yıkıldılar efendim İngilizler, Amerikalılar yıkıldılar. Önce yıkamadılar sonra içlerine patlayıcı madde doldurdular. Hatta propaganda filmleri vardır ya, haberler orada da gösterdiler içini dolduruyorlar, dolduruyorlar ateşliyorlar simsiyah bir duman, bir bakıyorsun bina olduğu yerde duruyor. Sadece demir kapakları var mazgallarda onlar açılmış başka hiçbir şey yok. Çok sağlamdı. İsbet alıyordu üzerine gene de bir şey olmuyordu, uzaktan güm diye sesini duyuyoruz,

SP: Hitler'in sığınağı da orada mıydı?

SE: Değil onunki ayrı, yer altında, bir tane de Doğu Prusya'da vardı. Berlin'deki Başbakanlık binasının altında idi. Berlin'de üç tane vardı, çünkü benim yolumun üstündeydi. Viyana'da bir tane daha küçüğü vardı bunların. Birkaç tane vardı, yıkıldılar hepsini. Neticede *Schweinfurth* bir konferans verme bahanesiyle İsviçre'ye gidiyor karısını da alıyor bir daha dönüyor geriye.

İsviçre’de ders veriyor biraz orda para kazanıyor. Onun üzerine derken nerden işte bilemiyorum İstanbul’da böyle bir Bizansçı arandığını duyunca bavulunu kapdığı gibi geliyor. Ama adamın sağlığı çok bozuk, çok da facialar görmüş. Aslında Almanya Almanları’ndan değil, Letonyalı Almanlar var, onlardan ve gençliğinde ilk kez üniversite doçentliği Letonya’da yapmış, Riga Üniversitesi’nde, hatta ilk kitabı da Leton dilinde yayınlanmış, fakat tezini sanat tarihi hakkında Strasbourg’da yapmış. Sonra gene Letonya’ya dönmüş burada bir tane kitap yazmış. Çok iyi Rusça bildiği için, Almanca olarak *Rus Resim Sanatı* adında, Orta Çağdan itibaren Rus Resim Sanatı diye mükellef bir kitap yazmış, o da Hollanda’da basılmış.

SP: Bizans sanatı üzerine yazılan ilk kitap mı o?

SE: Hayır o da *Byzantinische Form* adındadır. O zaman basılan kitaplar iki günde bir yapılan hava saldırılarında bütün kitapların stoğu yanar, o da öyle talihsiz kitaplardan biridir. Ancak beş on tane piyasaya çıkmıştır. Ben onlardan bir tane budumdu.

SP: H. Rott’un ikinci cildi de öyle savaşta mı gidiyor?

SE: Hayır, o değil, o hiçbir zaman yayınlanmadı. *Hans Rott*’un kitabının hakkında kimenin bir bilgisi yok. Yalnız, Schneider’in hazırladığı bir kitap da yandı, o da hazır vaziyeteydi. Sultanahmet’teki Aya Eufemia martirionunun renkli freskoları hakkında. Ben 1944’ün sonlarına doğru Alman enstitüsüne gittiğimde prova baskılarını gösterdiler fakat o kitap, Berlin’deki merkez bina kütüphanesi ile arşivi tümüyle yandı, hiçbir şey kalmadı. Hatta çok sonra Berlin’e gittim, şu enstitüye bir gideyim bakayım dedim, baktım ki bombalanmış, dediler ki mahzendeki arşivi *Profesör K. Bittel* tetkik ediyor enstitünün tarihini yazıyor dediler, ne oldu bilmiyorum, ondan sonra Schneider’in o kitabı yok oldu. Yıllar sonra konuyu tekrar ele aldılar, o arada *Euphemia*’nın freskoları tahribata uğradı. O renkli resimler de yok, istenilen şekilde basılamadı. Kalıntıların bir parçası Adalet Sarayı’nın yanında duruyor. Ama ilk kazıyı, onlar yapmışlardı, ilk temizlemeyi 1942 yıllarında Schneider yapmıştı. Hatta bu hususta *Eufemia Martirionu* diye bir makalesi de Cumhuriyet Gazetesi’nde çıkmıştır. Sonra rapor şeklinde iki yayını da *Byzantinische Zeitschrift*’de yayınlandı. Ben 1944-1945 Göttingen’e dönmüştüm. O makaleler basılmış, bana iki tane ayrı basım gönderdi “bir tanesi sizin, Türkiye’ye dönerseniz bir tanesini de oradaki birine verin” diye bana teslim etmişti. Neyse, ondan sonra Schneider ile temasım devam etti, bana ayrı basımlar gönderirdi. 1952’de *Alfons-Maria Schneider* İstanbul’a geldi yanında *J. Kollwitz* vardı bir de *Otto-Dorn*. Biliyorsunuz Schneider teoloji mezunudur, papaz olarak yetişmiş, fakat papazlığı kısa bir süre yapmış sonra bırakmış. Sinirli bir kişiydi. Bunlar Suriye’de *Sergiopolis*’te *Rusafa*’da kazı yapıyorlar, bu arada Türkiye geldi ben evime davet ettim, bekârim o zamanlar, geldiler lıkr lıkr içki de içiyorlardı. Derken Alman Hastanesi başhekimine kendisini muayene ettirmiş, doktor hiçbir şeyin yok sapasağlamsın demiş, bunun üzerine İstanbul’dan ayrılıyorlar Halep’e gitmek üzere trene biniyorlar, Halep’ten kazı yerine Rusafa’ya gidecekler, trende Schneider ölüyor. Ondan sonra cenazeyi Halep’e götürüyorlar Halep’te bir Katolik kilisesi varmış onun mezarlığına gömüyorlar. 1952 yılı. Schneider böylece gitti, Kollwitz uzun süre daha yaşadı. Kollwitz de Hıristiyan arkeolojisi yapıyordu, O sempatik bir adamdı, fena değildi, O da teolojiden mezundu. Biliyorsunuz, O Alman üniversitelerinde sanat tarihi bölümü laik olduğu gibi ilahiyat fakültesine, teoloji fakültesine bağlı olarak da sanat tarihi dersleri vardı, mesela Viyana’da zehir gibi bir profesör vardı, *W. Hofer*. Resmen bir papazdı, derse girdiği zaman herkese “heil Hitler” diye selam verirdi, o takdis elini kaldırır takdis ederdi herkesi. Hatta ben Viyana’dan ayrılırken son bir kez görmek istedim kendisini; kilise-

lerden birin lojmanında kalıyormuş adam, adresini buldum gittim, orada oturttu beni, konuştu, kim olduğumu ne olduğumu sordu, baktım adamın geniş bir kültürü var.

SP: İsmi ne demiştiniz?

SE : *Wiesen Hofer*. Schweinfurth 1954 yılında İstanbul'a geldi beraber çalıştık, onun derslerini ben tercüme ederdim, onun bir yerleri dolaşacak gidecek hali yoktu, zaten yaz aylarında tatil başladıktan sonra bizim Akdeniz seferi yapan vapurlarla İtalya'ya oradan da trenle İsviçre'ye karısının yanına giderdi. Karısı zaten o kadar facia görmüş ki kırk kiloya düşmüş, sonra kadın öldü. O da Rusya'ya yerleşmiş olan Almanlar'danmış, kadın Türkiye'ye gelemedi, orda da öldü gitti. *Philipp Schweinfurth* maaşının bir kısmını ona gönderirdi. Fakat bu arada da *Doğu Alman Üniversitesi*'nden vazifene geri dön diye yazılar geliyordu. Schweinfurth dönmüyordu tabii. Başı dertteydi, emeklilik hakkını kaybediyordu dönmediği için. İstanbul'da konsolosluk açılmıştı, konsolosluga gidiyordu sürekli, sonra 1954 yılında barınacak yeri de yoktu. Avusturyalılar'ın Kınalı Ada'da bir yazlık lojmanları varmış, Lazarist Avusturya papazlarının, buna bir oda verdiler orada barındı, İngiliz Konsoloslugu'nun köşesinde Alp Oteli vardı, eski bir otel orda bir oda kiraladı orda kaldı. Yani hali perişanlıktı adamcağızın, hiç bir şeyi de kalmamıştı. Onun üzerine bende bir Alman dergisinin Noel özel sayısı vardı, içindeki Bizans sanatı ile ilgili yazıyı o yazmıştı. Ben o sayıdan iki tane almıştım bir tanesi ona hediye ettim, içinde yazısı var sevindiymi adam, netice biz 1954 yılına kadar onunla beraber çalıştık.

Benim Arif Bey'le daha çok temasım vardı, Arif Bey "gel, Side'de kazılar başladı orada epey Bizans yapısı var onları da sen tetkik et" dedi. Pekâlâ dedim, 1950 yılında gittim, orada kocaman bir bazilika var, ikinci bir bazilika daha var.

SP: Piskoposluk Sarayı var değil mi?

SE: *Piskoposluk Sarayı* denilen yeri öyle bir yeşillikler, dikenler kaplamıştı ki girilmiyordu. İlk ben temizledim alanı, bina ortaya çıktı.

SP: Hocam bir soru soracağım, benim doktora tezim "kapalı Yunan haçı planlı yapılar", siz bu Side kitabında "Anadolu'daki en erken tarihteki kapalı Yunan haçı piskoposluk kompleksindeki küçük şapel olabilir" diyorsunuz hala öyle düşünüyor musunuz?

SE: Şimdi efendim Piskoposluk Sarayı var, sarayın önünde beş nefli kocaman bir bazilika var. Fakat mermereçiler tarafından korkunç tahrip edilmiş, ocak açmışlar nefin tam ortasında, bütün mermerleri atmışlar, yakmışlar eritmişler, o binanın biraz daha batı tarafında bir bazilika daha var. O bazilikanın planı tam çıkmıyor ortaya, sadece apsisi görülüyor, o apsisin içine dört sütunlu haç planlı bir yapı yapılmış ve sütunlar devrilmiş yere düşmemiş duvara dayanmış olarak duruyor, kaideleri de duruyor, yani dört sütunlu olduğu ayan beyan belli. 1950'de onun içini ben temizledim, sütun başlığı da çıktı, sütunlar da yerinde, devrileni de var, devrilmeyen bir tanesi köşeye dayanmış. Oradaki ana paye narteks ile naos arasındaki büyük payelerden biri daha sapa sağlam hatta üzerindeki çapraz tonuzuyla beraber duruyor ve ona doğru yatmış, zaten Side'yi tahrip eden iki unsur var. İlki, Araplar gelmişler 8. yüzyıllarda yakmışlar, yağma etmişler, Bizanslılar bir süre daha buralarda yaşamış gene bu küçük kiliseleri onlar yapmışlar, haç planlı iki kilise var. Bir tanesi kıyıdaki bazilikanın içinde, bir tanesi de AA bazilikasının içindeki ve bu yapılar bir müddet kullandıktan sonra şiddetli bir deprem olmuş, o depremde birçok yer güldür güldür yıkılmış. Mesela piskoposluk bazilikasının sağ tarafında birbirine bitişik iki haç planlı martirion var, bu iki martirion olduğu gibi bütün kubbeleri ile devrilmiş vaziyette.

SP: Kime ait oldukları belli mi?

SE: Açılmadı ki o martirionlar. Belki içinde mezar bulunacak, fakat öyle yığılı ki üzerinde taş, -o zamanlar biliyorsunuz vincimiz yoktu- bizim kazılar kazma, kürek, elle yapılıyordu her şey. Roma binalarındaki yapılan kazılarda o taşları elleyemediklerinden büyük taşları dinamitle patlatıp götürüyorlardı, yoktu çaresi, neden sonra biraz daha modern metotlarla çalışılır oldu.

SP: Apollon tapınağının bazı sütunları yerlerine dikildi, tapınağın hemen yanına da bir diskotek açıldı.

SE: Bir hafta evvel ben ordaydım. Bir de orada benim bulduğum iki katlı enteresan bir bina var. Koğuş halinde, uzun salonlar halinde, hemen piskoposluk bazilikasının batısında, onun bir hastane olduğu kanaatindeyim, bir hipotez olarak ileri sürdüm iki yerde yayınlandı.

SP: Bizans hastaneleri yayınıızda mı?

SE: Almanca olarak *Historia Hospitalium* adında bir yıllık var, hastanelere dair orda yayınlandı, bir de ikincisi *Adalya*'da yayınlandı. Elimizde bir Prokopios'tan bir cümle var, Iustinianus'un yaptırdığı eserleri sayılırken Pamphylia'da da bir hastane yapıldı diyor. 6. yüzyılda. Side Pamphylia'nın merkezi biliyorsunuz. Onun üzerine Side'de hastane olabilecek görünürde bir o bina var. İki katlı, ikisi de koğuş halinde yalnız üstü düz dammış orada mozaik varmış. Ufak kalıntılar görülebiliyor hala daha, ben çıktım üstüne orada gördüm. Sonra ben onu büyük ihtimalle -hipotez tabii tam kesin değil- onun hastane olabileceğini ileri sürdüm. Sonra Arif Bey'in daveti üzerine Side'ye gittim, kazılar yaptım. Fakat esas o beş bazilikayı tespit ettim, piskoposluk bazilikası, mabetlerin oradaki sahil bazilikası, surların dışında küçük bir bazilika, bir tane de tiyatro ile deniz arasında evlerin altındaki bazilikanın bir kısmını buldum. Bir de o dört sütunlu haç planlı kilisenin içine yapıldığı bazilika, onun apsisi duruyor, beş bazilika tespit ettim. Ondan sonra diğer kilise kalıntıları var bir tane yonca planlı bina var mabedin yanında bir mabet var büyük mabet Apallon Mabedi'nin az ötesinde. 1952 yılında doktora tezi olarak hazırladım, o çalışma basılacaktı, kitap olacaktı, bazı sebeplerden bir türlü teslim etmedim. Onların üzerinde artık durmayalım, o düz olan binanın içine ilk defa ben girdim, o binayı kimse bilmiyordu. Ne olduğunu da bilmiyorlardı. Yüzyıllardır yeşillikler sarmış ki binaya girilemiyor. Sur duvarı ile o bina arasındaki yeşillikleri, yaktırdım iki gün yandı onlar, sonra kestirdim, arka tarafını dolandım, orda gözü kör bir çocuk vardı. Benimle beraber hep dolaşırdı Ali Çoban, orada bir delik buldu, o delikten sürünerek içeri girdik kubbeli bir salon, hamam diye tezime koydum onu, Bizans hamamı diye. İtalyan *P. Verzone* vardı, burada da hamam olabilir mi? diye sordu. Güney-Kuzey istikametine göre bunlara bir plan tanımlı yapılabilir mi? Ama sonra tez kabul edildi, bitti dedi. İş bittikten sonra Verzone tezimi, planlarımı gözden geçiriyor. Çok ilginç bir adamdı, herkesin elindeki her şeyi alır yazılarında kullanırdı. Orada böyle sorular sorunca o yaz gittim Side'ye, "Arif Hoca bunun hamam olduğunu bu adama ispat edeceğim" dedim. Birkaç işçi aldım, önce arkada kapalı bir mekân vardı üzerinde fazla moloz olmayan bir yeri açmaya başladım, tesadüf talihsizlik pissiraya isabet etmişim. Hamamlarda havuz vardır ya oraya isabet etmiş, kazıyorsun, kazıyorsun bir şey çıkmıyor. Onu bıraktım sonra içeriye girdim, ön tarafa, şimdi onun üzerinde kapak var, ondan sonra tabanı delmeye başladım, cehennemlik bulduğum takdirde hamam olduğunu ispat edeceğim tabii. Kazdılar, kazdılar, sonradan gayet sert bir zeminle karşılaştılar. Ondan sonra vurdular kazmayı, vurdular kazmayı, bir türlü delinmedi. Sonunda kazma deldi geçti, tamam dedim, ondan sonra biraz daha genişledi şöyle insan geçecek kadar bir delik açıldı. Oradan kendimi koyuverdim aşağı indim. Hakikaten cehennem-

liği, bütün altyapıyı üst üste yığılmış tuğlulardan yapıma *hypocaust* sistemini. Biz ordayken de Arif Bey geldi, deliği bir az daha genişlettik ondan sonra bir de içeriye sandalye koyduk Arif Bey'i indirdik aşağıya "tamam tamam, eee nasıl, Verzone cenaplarına cevap oldu mu?" dedi.

SP: Peki, yıllar sonra hamamı görünce ne hissettiniz? Hocam şimdi müze oldu değil mi?

SE: Efendim yalnız o değil, benim orada keşfettiğim iki *mousoleum* daha var, onları da ben ortaya çıkardım, onlara önem verilmemiş. Doğu mousoleum yapı sanatı bakımından önemli, ilk Romalılar'daki kubbe tekniği yani pandantif ile kubbe bir bütün teşkil ediyor. Yani rüzgârdan şişmiş bir yelken gibi oluyor, pandantiftten başlıyor balık pulu şeklinde tuğluları örmek suretiyle kubbenin ortasına kadar geliyorlar. Selanik'te de var öyle bir Roma türbesi, Demetrios bazilikasının yanında, ikinci örnek de burada Side'de fakat maalesef bunlar korunmadı. Yani ben o zaman bu binayı buldum, yarı yarıya kum kaplamış, bunu ondan sonra Arif Hoca'ya dedim "yahu enteresan bir bina var burada". Arif Bey'in kazı alanına uzak olduğu için burada çalışmamış. Ben ondan sonra başladım kazmaya, kazdım kazdım kazdım dört yapraklı yonca şeklinde bir mousoleum çıktı ortaya. Kubbesi de üzerinde yarısı duruyor kubbenin, içinde bir de baktım şahane bir de lahit, o özel *aputileri* olan şey şimdi müzede olan lahit oradan. Daha başka mezarları da tespit ettim. Arif Hoca dedi ki: Bu lahdi getirebilirsen getir. Benim biraz denizciliğim var, onu odunlar mertekler üzerinde kaydırarak kamyona yükledim oradan müzeye getirdim, o lahdi şimdi Side Müzesi'nde, kırılmış tabi soyulmuş kapağını kırmışlar içindekileri almak için.

Sonra batı mousoleumu denen yeri kazdım. Bu yapıda da bizim medreseler gibi etrafında revakları olan büyük bir avlunun içinde bir mabet şeklinde merdivenle çıkılan *arkosolyumlu* bir mezar binası. Oradan bir tane heykel kafası çıkmıştı, zannederim bir *kline* üzerinde yatan ölü heykelinin kafası. Patlak gözlü bir adamın heykeli, şimdi müzede. Ama gövdesinden hiçbir parça bulunmadı, yalnız enteresan bir başka husus, şehre suyollarını getiren büyük hayrat yapmış olan *Rolianus* ailesi var, Rolianus ailesine ait olduğunu tahmin ediyorum. Aile sonradan Hıristiyan olmuş, dedelerini de Hıristiyan yapmışlar heykelin kafasının üzerinde bir tane haç kazılmış. Benzerleri müzelerde bir kaç tane var. Böyle ya alnı ya başının tepesine haç yapılmış olan "Hıristiyanlaştırılmış" pagan dedelerin heykelleri vardır. Benim açtığım dördüncü yapı çok enteresan, o da dört sütunlu bir vaftiz binası, büyük piskoposluk bazilikasının sol tarafında apsisin yanında dört sütunlu ortasında teknesi olan fakat ayrıca ayak yıkama yerleri de olan bir vaftiz binası, onun da dört sütunu duruyordu devrilmiş olarak, yalnız burada ayrıca küçük mekânlar vardı, yani vaftiz sırasında bir prosesyon cereyan ediyor. Başka vaftiz binalarında da böyle özellikler var. Etrafında mekânlar var, Ayasofya vaftizhanesinin de esasında galerileri varmış, izleri var hala görülebiliyor. Sonra bir Ermeni araştırmacı, *Kachatrian* o bütün vaftizhanelere dair toplu bir korpus yazdı. Ne kadar yayınlanmış vaftiz binası varsa onlara dair bir kitap yayınladı, kitabına benim Side vaftizhanesini de koymuş, yani enteresan, başka benzeri olmayan, orta mekânı dört sütunlu kubbeliyemiş bu vaftizhaneyi sonra ben onu bir makalede yayınlamıştım. Bunun üzerine beni Fransa'ya davet ettiler, *Hıristiyan Arkeolojisi Kongresi*'ne. Yalnız vaftiz üzerine konular, bir bölüm mimari sanat, bir bölümde teoloji, vaftizin nasıl yapılacağına dair. Ben gidemedim, makalemi resimleriyle birlikte *A. Grabar*'a gönderdim, Grabar bizzat okumuş bildiriyi, sonra o bildiriler güzel bir şekilde basıldı. O vaftiz binası da böylece benim tarafımdan temizlenip meydana çıkarıldıktan sonra duydum ki köylüler müthiş tahrip etmişler. Mesela ayak yıkama havuzları vardı onlar yeşil porfir taşıyla kaplı olarak sağlam kalmıştı. Çünkü üzerine sütun devrilmiş sonra onu sökmüşler, öylesine sökmüşler ki çift merdivenle inilen vaftiz havuzu adeta haç şeklinde bir çukur halini almış. Oradaki çalışan Akif adında bir çocuk

“Hoca senin planın yanlış galiba” dedi, “evladım bende fotoğrafları da var” dedim, “iki tane yarım yuvarlak böyle ayak yıkama yeri var, porfir taşı kaplı, iki tarafından da merdivenle içine giriliyordu” dedim ama tahrip edilmiş ne yapayım.

SP: Hocam aslında sorum çoktu ama ben sizi daha fazla yormak istemiyorum, izin verirseniz, bir soru da genç arkadaşımın rica ediyorum. Yemek vakti de geldi.

SE: Yemek önemli değil.

SP: Siz günümüz Türkiye’sindeki Bizans sanatı eğitimi hakkında ne düşünüyorsunuz?

SE: Valla onu bilemem, çünkü söylüyorum, belirttim, bir alay insan biz Bizans uzmanıyız diye oraya buruya yerleştiler, ben bunların çoğunu tanımıyorum. Nereden geldiler? Kimdirler? Nerede okumuşlar? Ne biliyorlar bilmiyorum! Ondan sonra ne anlatıyorlar öğrencilerine bir fikrim yok. Resmen kürsü haline gelmeden yıllarca, kırk iki sene İstanbul Üniversitesi’ne hizmetim oldu, bunun yirmi senesinde ben sertifikayı yönettim. Öğrencileri gezdirdim, dolaştım, ondan sonra 1961 veya 1962 yılında Bizans sanatı kürsüsü, kürsü olarak açıldı, yirmi sene beni başına oturtular. Yirmi sene... YÖK çıkıncaya kadar ben bunu idare ettim. Tezler yapıldı. Doktora da yapıldı birkaç tane.

SP: Ebru Parman da sizinle...

SE: Evet, benim öğrencim oldu, ondan sonra iki defa Avrupa’ya gitmek için bonservis istedi bunları yazdım verdim. Bir doktorayı da *Yıldız Demiriz* yaptı, onun da kitap halinde basıldı Bizans mozaikleri hakkında. Ondan sonra bir başka tezi de Özkan (Ertuğrul?) su yapıları hakkında yazdı. Ben Karaman incelemelerinde iki öğrenci ile gittim biri de Ebru idi.

Efendim yani insan tasavvur edemiyor öyle şeyler oluyor ki bana bir gün bir mektup geldi emekli *Albay Zihni Turgut* adında birinden, zamanında bizim öğrencimizdi. Yedek subaylıktan tezkere bırakıyor, öğretmen sınıfına alıyorlar bunu orda teğmen, üsteğmen, yüzbaşı, binbaşı derken kıdemli albaylığa kadar çıkmış, nerdeyse generalliğe kadar yükselmiş, onun üzerine bir yerde benim adım geçmiş emekli olmuş, hocam diye mektup yazıyor: “İşte sizinle geçen günleri unutamıyorum”.

SP: Çok bilgim yok diyorsunuz şu andaki eğitim hakkında...

SE: Ne anlatıyorlar? Ben İtalyanca basılmış kaç tane Hıristiyan sanatı, Bizans sanatı hakkında yazılmış kitap varsa onları bile topladım, okudum. Almanca, Fransızca, İngilizce... Düşünün bir de *van Millingen*’in kitabı vardı.

SP: A. van Millingen’i tanıdınız mı?

SE: Hayır hayır, 1912’de ölmüş o.

SP- Kitabı basıldığı yıl mı ölmüş?

SE: Kitabı basıldıktan kısa süre sonra ölüyor, bendeki kitabı karısı tarafından *Baron ve Baroness Lokosov* diye bir İngiliz soylusuna ithaf edilmiştir. İçinde kartı var, fakat hanımı gazetede çıkmış olan ölüm ilanını, kesmiş kitaba yapıştırmış. Mesela Alman Arkeoloji Enstitüsü’ndeki o kitabın nüshası “yufka” haline gelmişti. Ben tembih ettim oradaki kütüphanecilere, bu kitabı böyle herkesin önüne, isteyen herkese vermeyin, bir fotokopisini çekin. *A. Van Millingen* İstanbul surları hakkında 1899’da basılan bir kitabı daha var. Benim 19 Ocak’ta Yapı Kredi’de bir konferansım oldu. İstanbul *Tarihçileri ve Eserleri* diye, konferans sırasında birisi ses kaydına almış. Sonra Kültür diye bir dergide resimli olarak basmışlar. Buraya gelirken o yayını getiri-

yordum size, *Gyllius*'tan itibaren bütün İstanbul'un arkeoloji tarihi hususunda böyle kitaplar yazmış olan kişilere dair kısa kısa bilgiler. Getiremedim maalesef. Şimdi asıl sorunuzun cevabını vereyim: Türkiye'de Bizans sanatı eğitiminin ne şekilde cereyan ettiğini, üniversitelerde ne okutulduğunu, hangi metoda göre ne öğrettiklerini bilemiyorum.

Öğrenci: *Hocam sanat tarihi eğitimine başlayan öğrenci olarak bizim önemli hocalarımız var. Gerek Yıldız Ötügen gerek Sacit Pekak gibi... Fakat kendileri Alman ekolünden ve sizin gibi Fransız ekolünün temsilcileri artık çok fazla yok. Bizim eğitim alabileceğimiz, böyle bir çeşitlenme yok, bu konuda tavsiyeniz nedir?*

SE- Bir defa sanat tarihi ile uğraşan bir kişinin, hele Bizans sanatı ile uğraşan bir kişinin -zaten bu dallardaki bu Bizans alanındaki yayınların yüzde sekseni Fransızca ve Almanca'dır, bir haylice de İtalyanca vardır-, öğrencilerin bu yayınları bilmesi lazım. Bir de Rusça var, fakat Rus yayınlarına erişemiyoruz. Fakat Ruslarda bir durum var, Sovyet rejimi kurulduktan sonra uzun bir süre büyük bir sessizliğe gömülmüştür Rus ilim hayatı, ancak 1950'lere doğru tekrar bir canlanmaya başlamış, bazı bilimsel eserler yayınlanmaya başlamış fakat bunlar da bizim elimize pek geçmemiştir. Yani bir kaç Rus bilim adamı, nerden beni tanımış bilmiyorum, bir defa bana bir paket ayrı basım geldi. *Kiev Üniversitesi*'nde görevli bir kişi, Bizansla ilgili yazdığı yazıları bana postayla göndermiş, ama adamdan bir daha ses çıkmadı. Yani Ruslar'ı pek fazla tanımıyoruz. Yunanistan'dakilerden onlarda da şahsen bir ahablığım vardı *A. K. Orlandos*'u iyi tanırdım, *A. G. Soteriou*'yu iyi tanırdım. *A. Dallagio d'Alessio* o ayrıydı, O Katolik olduğu için tamamen Avrupalı bir kişiydi. O daha ziyade Latin eserleriyle uğraşıyordu. İstanbul'daki *Arap Camii* hakkında bir yayını vardı.

SP: *Bende var.*

SE: Nerden buldun?

SP: *Arkeoloji Müzesi'nden satın almıştım.*

SE: Dallagio ile bizim ahablığımız çok sürdü ölünceye kadar. Bana mektup yazardı, İstanbul'a geldiğinde beni arardı, ben de Yunanistan'a gittiğimde onu arardım, beraber oturur sohbet ederdik. Onun üzerine velhasıl o öyle öldü gitti. Katolik olduğu için Rumlar'la pek fazla ilgisi yoktu. Ölüm tarihini tespit edemedim, kaç kişiye yazdım kaç kişiye rica ettim ölüm tarihini bana bulamadılar. Hatta *Evangelia Balta*'dan da öğrenemedim. Sonra duyduğuma göre oğlu Ortodoks olmuş, babasını Ortodoks mezarlığına gömdürmüş. Adam aslında Katolikti.

SP: *Hocam siz gençlere çok dilli olmalarını öneriyorsunuz.*

SE- Bir defa kitapları tanınmaları lazım. Bir konu üzerinde araştırma yapacakları zaman başkaları bu konuyu incelemişler mi bunu bilmeniz lazım, onun üzerine bunu da bilebilmek için yayınları devamlı takip edeceksiniz. Şimdi düşünün ki *Byzantinische Zeitschrift* gibi bir muntazam bibliyografya veren bir dergi var onun taramak lazım, fakat Bizans dergileri pek çok, Bizans'ın kaç tane dergisi var. Ama Türkiye'de böyle bir dergi yok. Türkiye'de dergiler zaten uzun ömürlü olmamıştır, bir Belleten çıkıyor, dergiler yaşamıyor veyahut ta yaşatmıyorlar, işte bizim rahmetli Cavit Baysun *Tarih Dergisi* diye bir dergiyi uzun zaman yayınladı. Ondan sonra kör topal devam eden *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, o da bitti. O dergide benim Kırşehir kazısı var Üçayak, maalesef o yazılar benim istediğim şekilde basılmadı.

SP: *Üçayak hakkında başka da yayın yok bir tek sizin yayınıız var.*

SE: Eski resimleri vardı. Kubbenin yarısı varken, onları koymuştum basmamışlar ondan sonra orda bir kitabe varmış, o kitabeyi köylünün biri sökmüş hazinenin işaretidir diye eve götürmüş. Fakat vaktiyle bir İngiliz notlarını *Strizigowsky*'e vermiş o zaman bunun estampajı çıkarılmış. O estampajı istedim, Viyana'dan bana ödünç gönderdiler. Fakat ancak dört beş harfi okunuyor kalker üzerine işlenmiş ondan sonra hiçbir harf seçilemiyor. Eee kitabenin orijinali de yok ortada, yalnız estampaj var, o da zaten zamanla adeta çürümeye başlamış. Yüz senelik bir estampaj bir kutu içinde gönderdiler bana, sonra bende beş altı ay kaldı, geri yolladım, onun bir kopyası vardı onu da vermiştim onu da basmamışlar, onun için yazı piç oldu gitti. Velhasıl yani var tabi böyle bir takım dergilerde çıkmış yazılar, bunları takip etmek gerekli sonra bilemezsiniz nerde ne çıkmıştır, çok dikkatle araştırmak lazım.

SP: Hocam size çok teşekkür ediyoruz vakit ayırdığınız için. İzninizle biz bu görüşmeyi kısaltarak dergimizde yayınlatabilir miyiz?

SE: Gayet tabi ama bana gönderin bir nüshayı ondan sonra bir şey ilave edeceksem yahut düzelteceğim bir husus varsa onu yaparım.

Şimdilerde, yalnız Marmara Üniversitesi'nin İlahiyat Fakültesi'nde, haftada bir gün Osmanlı mimarisi dersi veriyorum, onu da bu sene istediler. Mimar Sinan'da Restorasyon Bölümü'nde yüksek lisans öğrencilerine, çünkü öğrenciler Bizans'ın B'sini dahi bilmiyorlar.

Benim bundan sonra bir şey yazmam da pek mümkün değil, bir ara düşündüm, yazacağım bir kitabı üç bölüme ayırayım, 1. cilt mimarı olsun, o basılsın 3. cilt de küçük el sanatları aşağı yukarı o da tamam; 2. cilt kalsın fakat bu kitap resimlemekte lazım, ben bu gözlerle bu durumda yapamam. Yanımda bu işten anlayan birisi olmadan nasıl resimlerim. Onun üzerine böyle kaldı.

Bir de son derece maneviyatımı bozan husus, on beş senedir Silifke dağlarında, Toros dağlarında, o ıssız adacıklarda araştırmalar yaptım, bütün rölöveler çıkardım. Silifke bölgesi araştırmaları diye, Bizans araştırmaları diye, ondan sonra koca koca planlar hazırlandı, rahmetli *Yılmaz Önge* bir kısmını çizdi, bir kısmını *Baha (Tanman?)* çizdi, bir kısmını da benim o zaman bir asistanım vardı mimar gene o çizmişti. Ondan sonra güzel mükellef biçimde çini mürekkebi ile çizilmiş rölöveler ve bunlar artık ortada yok, kayboldu. Son derece maneviyatım bozuldu, on beş senelik emeğimin sonucu yok. Hatta size ben yazı gönderecektim Silifke'ye yakın bir kalenin metnini yazmıştım, daha doğrusu rölöveleri vardı rahmetli *Yılmaz Önge* çizmişti. O kalenin yanına kimse gitmemişti. Uzaktan görmüşler fakat hiç kimse o tepeye tırmanmamış. Hâlbuki kaleye arkadan, biraz meşakkatli ama düz bir yoldan gitmek mümkün, oraya ben gittim, dibine kadar indik ve orada o binayı gördük altı tamamen Hellenistik, fakat üstündeki duvar örgüsü Bizans, yani mevcut bir Hellenistik binayı Bizanslılar tamamlamışlar adeta bir şato haline getirmişler. İçinde katlar varmış gayri muntazam bir planı olan bir yapı.

SP: Son bir soru sormak istiyorum size, Anadolu'nun doğusundaki Gürcü ve Ermeni mimarisi hakkında da Türkçe yayın yok. Sadece Mine Kadıroğlu Gürcü mimarisi hakkında doktora tezi yazdı ve basıldı.

SE: Elde edemedim o kitabı. Ama Artvin diye bir kitap var Kültür Bakanlığı basmış, bende yok o, yani istedim çok arattım onu ben. Bizans mimarisi için en doğuda tespit ettiğim iz Sivas'ta. Sivas'ta bir kilise var 16. yüzyılda camiye çevrilmiş. Haç planlı bir kilise olduğunu zannediyorum. Çok tadilat görmüş fakat plan çok kabaca sezilebiliyor, üstüne yeniden kubbe yapmışlar. Belki Ermeni eseri idi ama ben Bizans dönemi olduğunu zannediyorum. Çok harap-

tı. Bir de Sivas'ta enteresan bir Bizans rölikeri bulunmuştu. Şimdi Sivas Müzesi'nde demek ki Bizans'ın belirli izi olarak röliker var, bir de kilise var camiye çevrilmiş. Bilmem ne paşa cami diye, vaktiyle gördüm ve yayınladım ben onu, o yörede başka da Bizans yapısı pek görmüyoruz. Tabii Karadeniz kıyılarında var, onlar Ermeni ve Gürcü tesirli Bizans mimarisi, onların daha değişik karakteri var. Diğer Bizans eserlerine benzerliği az fakat buna mukabil daha çok Kafkas mimarisine yaklaşıyor, bir takım tespitlerim var.

Ben Trakya'yı taradım, o çalışmayı da yayınladım. Büyücek bir makale Belleten'de çıktı. Oraya da devam edemedim, Gelibolu yarımadasını tahsisatını vermediler. İki sene para verdiler, birkaç bin lira veriyorlardı, zaten onunla birkaç erkek öğrenci yanıma alıyordum. Temiz yatacak yer yoktu, tabii kız öğrenciyi götürmem o şartlarda, mecbur iki üç erkek öğrenciyi götürüyordum. Epey tespitler yaptım, sonra bir kısmı yıkıldı gitti, mesela *Enez Kilisesi*, muazzam bir kilise vardı orada. Benim o yayınladığım kilise var bir de mezarlıkta küçük bir şapel var.

SP- Has Yunus Bey Türbesi değil mi? Çok yakınlarda gördüm sağlam duruyor.

SE: *Has Yunus Baba* dedikleri Has Yunus Bey, Kaptan Paşa veya Fatih'in donanma komutanı Yunus Kaptan'ın mezarı diyor doğru mu yanlış mı? O küçücük böyle bir şapel Bizans şapeli serbest haç planlı.

Enez'deki kiliseyi bir öğrencime lisans tezi olarak vermiştim, ben de yazdım, benim Trakya makalemde vardı yıkılmadan önceki fotoğraflarıyla falan, fakat son cemaat yeri değil de eksonarteksi. Bir kilisenin daha kalıntısını buldum fakat orda güzel enteresan Bizans izleri vardı o eserde, tabii Cenova izleri de var iki tane arma vardı onları da yayınladım ben hatta biri *Gattaguzi* ailesinin biri de *Doria* ailesinin armaları vardı taş üzerinde kalede. Onları da ayrıca yayınlamış idim.

SP: Şimdi hala öğrenciler okuyor o makaleler unutulmadı.

SE: *Vize Ayasofya'sı* o da miks dediğimiz altı bazilika gibi örtü sistemi haç planlı, dört beşik tonozlu mimaride olan kiliseler ki daha çok onlar *Mistra*'da var. Bizde de işte Türkiye'de *Vize*'deki Ayasofya bu tipin bir örneği.

SP: Vize Ayasofya'sında sağlamlaştırma ve kazı yapıyorlar şimdi orada onarıyorlar... Bir fresko çıkartılar on yıl önce.

SE: Hazin bir manzaraydı, kilise toprak altına gömülmüş, cemaati yok, bir imamı hala mevcuttu. İmam ezan zamanı tek başına o toprak tümseğinin üzerine çıkıyor, bir ezan okuyor, ondan sonra aşağıya camiye giriyor, kendisinden başka cemaat yok. Bir salon önünde bir halı yaymış orada namazını kılıyor, ondan sonra ve biz de çalışmayı o sırada o vaziyette yapıyorduk. Yani kısacası benim İstanbul Üniversitesi'nde bir Bizans merkezi kurmak için yaptığım teşebbüs bir fiyasko oldu, benim elimden çıktı tamamen. Ben sandım ki biz orada çalışacağız, bir itibar göreceğiz hatırlanacak göreceğiz. Hoca gel buyur otur diyecekler, yok efendim. Aman hoca buradan gitse de yerine otursak, malzemeye el koysak diye düşünmüşler ve emin olun bakın ben lisans tezimin bir kopyasını çekirtmek istedim, lisans tezim yok ortada. O minareler tezimi bulamıyorum.

SP: Ama makale olarak yayınladınız onu siz.

SE: Ancak katalog kısmını. Onun başında yirmi beş sayfa İslam âleminde minare diye bir bölüm vardır. Ondan sonra bir de bunun değerlendirme kısmı vardır. Onlar yok, yayınlanmadı.

Güzel Sanatlar Akademisi'nin *Rıfka Melül Meriç, Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* diye bir yıllık gibi bir kitap yayınladı. Orada yaklaşık yüz sayfalık bir makale halinde sadece katalog kısmı yayımlandı.

SP: Ben Studios Basilika'sını -İmrahor Cami – yüksek lisans tezi olarak hazırlamıştım. O yayınızdaki yararlanmıştım o zaman.

SE: Onun minaresi şerefeye kadar orijinal duruyor. Yalnız şebekeler yok. Demirden bir korkuluk var ki geç devire ait. Zaten yapı 1780'lerde büyük bir yangın geçirmiş. *A. van Milingen*'in kitabında görünen fotoğrafta, çatısı garip yayvan bir şekilde sonradan yapılmış 1780'lerde. Onunla ilgili bir belge de bulmuştum. Biliyorsunuz onun vakfiyesi de var İmrahor İlyas Bey'in, onun vakfettiği bir hamam var, o hamamı da yıkmışlar. Ondan sonra İmrahor İlyas Bey'in Arnavutluk'ta da eserleri var. Vakfiyesi de yayımlandı, *Tayyip Bey* yayınladı zannediyorum. Arnavutlar Enver Hoca zamanında yayınladılar, bir Tarih Dergisi'nde, ondan sonra bana Ankara'dan bir yazı geldi: "Burası restore edilecek yardımcı olur musunuz?" diye. "Hayhay" dedim ama sonradan bir ses çıkmadı.

SP: Evet öyle hala mezbele halinde duruyor.

SE- Efendim oraya hayat veren ihtiyar bir adam vardı. Çok severdi. Orası aynı zamanda bir tekkeydi biliyorsunuz.

SP- Evet Baha Bey (Tanman) yayınladı orayı.

SE: O tekkenin son şeyhinin oğlu, bu kişi okurken meşrutiyet işlerine bulaşmış, e tabi sürmüşler Afrika'ya, orada epeyce kalmış. Meşrutiyetten sonra dönmüş, işte herkese mevki dağıtılıyor, buna da demişler « dile benden ne dilersen » diye. O da bir şey istemem demiş, tekkeye şeyh olmak istemiş. Tâ ki tekkeler lağvedileinceye kadar. Kendisine göre de oldukça genç bir hanımla evlenmiş, çoluk çocuğu olmuş. Küçük bir ahşap ev vardı avlu kısmında, oraya gözü gibi bakardı. Avlu tamamen çiçeklerle bezenmişti, şadırvanından su akardı ve narteksin sol tarafını da mini bir mescide çevirmişti. İki basamakla içeri girilir dünyanın en küçük mescidiydi orası.

SP: Hocam galeri katına çıkış için dışarıdan veya içeriden merdiven olabilir mi?

SE: İçeriden galerilere çıkılırdı. Ahşap merdivenler varmış, o merdivenler yok olmuş, duvarlarına kalem işi panolar da yapılmış, mihrap yapılmış, küçük bir minber de konmuştu cami olarak kullanılırdı. Yaz aylarında caminin içi tertemiz süpürülmüş olurdu. Bakıyordu adam çünkü. Normalde oraya hasırlar koyup harap caminin içinde de namaz kılınıyordu geceleri. Sonra adam öldü, bir müddet karısı bakmaya çalıştı, sonra karısı da öldü, derken müzeler el koydu ve berbat ettiler. Eşkiya gibi bir adamı oraya bekçi diye tayin ettiler. Adam kahvede oturuyordu zaten. Onun üzerine de yıllardır gitmedim. Mozaikleri de *Yıldız (Demiriz) Hanım*'a tez olarak verdim. Lisans tezi olarak o binayı yaptırıldı. Zaten o binadaki yangında sağ taraftaki sütunlar tamamen yok olmuş, sol taraftaki sütunlar oldukça yıpranmış olarak mevcut, hatta başlıklar tamamen kavrulmuş. Ama sağ taraftaki mermer sütunlar tümüyle yanmış, onları ağaçtan yapmışlar ve benekli benekli yeşil renkte boyamışlar ve soldaki sütunların imitasyonunu yapmışlar. Ondan sonra bir ara kazı yapmışlar (*Panchenko* ve *Peschlov* yapmıştı) parçalı lahitlerin kabartmaları çıkmış, ama onlar bulunanların lahit parçası olduğunu anlamamışlar. O zaman parçalı lahit diye bir şey olduğunun kimse farkında değil çünkü lahit yekpare olur. Fakat İstanbul'da bir

miktar plakaların birleştirilmesi suretiyle lahitler yapılmış bunların dışları kabartmalı. Kabartmaları görünce bunların kiliseye ait bazı parçalar olduğunu düşünmüşler. *Panchenko* o şekilde yayınladı onları.

SP: *Panchenko Rusya'ya götürüyor birçoğunu Rusya'ya kaçırıyor.*

SE: İşte bilmiyorum birazı kalmış. Ondan sonra *Nezih Fıratlı*, İstanbul'un içinde bir iki yerinde kazılar yaptı, mezar binaları bulundu ve bu parçalı lahitler bulundu. Bunlar plaka halinde yapılıyor birleştiriliyor ve lahit oluyor. Farklı örnekleri olduğu anlaşıldı. Bir tanesi Topkapı taraflarında çıktı. Silivrikapı'nın dışında surlara bitişik bir mezar odası çıktı. Orada tamamen hiç açılmamış, hiç soyulmamış bir mezar odası bulundu. Toprağın altında değil toprağın üstünde ancak üzerine toprak kaplanmış ve sur duvarına yaslanmış. İçinde, antre kısmında tuğlalar kaplanmış ama ölü gömülmemiş. Böyle hazırlamışlar yani sonra kapatılmış fakat esas kısmında üç lahit vardı ve parça lahitti onlar, üzerinde de İsa'nın havarilerine görev vermesi kabartma tekniğiyle tasvir edilmiş. Sonra biz bunları yayınlayacağız, hayır burası bizim, bir kavga başladı belediyeciler ayrı, surları restore eden *Serdaroğlu* (Ümit ?) ayrı. Ben sadece oraya bir turist gibi gittim. Orayı gördüm, epey enteresan güzel bir yer. Tabi yayınlansa güzel bir yayın olurdu. Ondan sonra baktım bir çekişmedir gidiyor aralarında. Sonra, ben arkeologum yaparım, ederim, dedi *Serdaroğlu*. İki üç sayfa bir şey yazmışlar, o şekilde ziyan ettiler gittiler orayı. Doğru dürüst de yayınlanmadı. Soyguncular da girdiler, kapısını açtılar girdiler. O zaman *B. Dalan*'ın bir yardımcısı vardı. O tutturdu, efendim bu restorasyonun parasını biz veriyoruz buranın yayını bize aittir, diyordu. *Serdaroğlu*, bana aittir, diyordu. Ben de turist gibi görmeye geldim, dedim. Hatta benim oraya gittiğim bir gün lahitlerden biri ilk defa açılmıştı. İskelet içinde sardalya balığı gibi yatıyordu.

SP: *Ölü hediyesi var mıydı içinde..?*

SE: Hiç bir şey yoktu. Yalnız çok ilginç, adamın sandaletleri ayağında idi. Kösele sandaletleri hiç bozulmamış duruyordu. Sonra ne oldu ilgilenmedim. Çünkü rahatsız oluyorlar. Zaten prensip kararı aldım. Müzelerin ilgilendiği alanlara dair bir çalışma yapmam. Bir kaç defa kullanacak oldum çizimleri aman efendim kıyamet kopardılar. Trakya'da araştırmalar yapıyordum. Bir şey dikkatimi çekti, bizim İstanbul'da olmayan bir şey. Tamamen Avrupa tesirli. Osmanlı'da meydan şadırvanları yapılmış. Tamamen Avrupa'daki gibi. Eski bir havuz, havuzun ortasında bir fiskiye, üzerinde kasideler yazılı kabartma olarak. Su fışkırıyor. Bunların benzerleri Orta Avrupa'da, Macaristan'da, Bulgaristan'da var. Bunlardan Keşan'da buldum, Edirne'de buldum, Tekirdağ'da buldum. Ondan sonra Tekirdağ'dan ihtiyar bir bekçi geldi. Bey dedi, bak sen bunlarla uğraşıyorsun, bunlardan bir tanesi kırık dökük vaziyette Toprak Mahsulleri Ofisi'nin bahçesinde var, dedi. Gittik oraya, hakikaten barok harikulade bir şey. Üzeri işlemeli bir fiskiye göbeği, yerde parçalar halinde yatıyor. Resimlerini çektik ama taşı deviremiyoruz tabi. Dört yüz var. Diğer yüzlerinde neler var bilmiyorum. Parçalar yerde, onların resimlerini çektik. Bunları yayınlayalım, Arif Bey için bir armağan çıkıyor oraya yazayım dedim. Sonra duydum ki Tekirdağ'da müze kurulmuş. Müzenin de önüne o şadırvan parçalarını örtmüşler. Bizim arkadaşlarımızdan biri, resimlerimizi o çekmişti. Ona dedim Tekirdağ'a gidersen bana onun dört yüzünün de resimlerini çeker misin? Çocuk gitmiş Semavi Hoca istiyor demiş. Bizim müze görevlilerinden bir hanım, aman demiş bizim Semavi Bey de her şeyi yayınlıyor, demiş. Ondan sonra bu hanım kız baktım İstanbul Müzesi'ne tayin olmuş. Çok değerli olduğu için herhalde. Ama bugüne kadar ne yaptı onu da bilmiyorum Çünkü bunlar hem göstermezler, hem

yapmazlar, hem yaptırılmazlar. Nitekim müze müdürü *Rüstem (Doyuran ?) Bey*'in de en büyük hususiyeti oydu. Yalova'da Kara Kilise diye bir yer vardı. Roma devrine ait bir su tesisi olan bir bina. Su kanalları vardı altında. Fakat Bizans devrinde apsis ilave edilmiş ve kiliseye dönüştürülmüş. Hatta vaftiz teknesi bile çıktı içinde. Orada aynı zamanda Bizans mezarı da varmış, haç şeklinde. Üzerinde yukarıdan aşağı ve yandan yana kolların üzerinde kabartma olarak yazılar vardı. Bunların hepsini topladı, müzeye götürdü, müzenin deposuna doldurdu ve yayınlamadı. Ondan sonra ben lisans tezleri verdim. Kızları oraya gönderdim hiç değilse bir tane taş versin de çalışsınlar diye ama onu bile vermedi. Sonra da öldü gitti işte. Orası da ne oldu bilmiyorum.

SP: Evet hocam, Türkiye'de maalasef durum böyle ama ben daha iyiye gideceğini düşünüyorum.

Size vakit ayırdığınız için ve bu keyifli sohbet için çok teşekkür ederim.

Konferans

...İkinci Harbin sonunda tamamlayamadan Türkiye'ye döndüm. Doktoramı Türkiye'de tamamladım ve yabancı hocalarla beraber çalıştım. Hatta bir ara sırf benim için Bizans Sanatı Kürsüsü kuruldu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde ve yirmi yıla yakın ben bu kürsünün başındaydım. Fakat sonra YÖK teşkilatı çıktıktan sonra bu kürsüyü lağvettiler ve bizim Bizans Sanatı da haftada 2 saatlik bir derse indirildi. Bilmiyorum şimdi ne yapıyor, ne ediliyor. Çünkü benim hiçbir ilgim yok veya benim yetiştirdiğim hiçbir kimse de orada değil. Şimdi efendim benden burada Türkiye'deki Bizans sanatına dair bir genel bir konuşma yapmam istendi. Bunu burada aşağı yukarı bir saatin içinde özetlemeye çalışacağım.

Bu konuda benim vaktiyle bir yazım çıkmıştı. Türkiye'deki Bizans sanatının çeşitli ürünlerini toplayan bir makale bu. Anadolu Uygarlıkları adında altı ciltlik bir ansiklopedinin ikinci cildinde çıktı. Bir Bizans bölümü vardır orada, Bizans tarihi vardır ve Bizans sanatı vardır. Bizans Sanatı bölümünü ben yazmıştım. O aşağı yukarı Türkiye'deki Bizans eserleri hakkında toplu bilgi veren bir yazıdır. O ansiklopedide bunları ana hatları ile bulabilirsiniz. Şimdi efendim Bizans Sanatı evvelce bilenen bir şey değildi. Yani bilim dalları arasında en genç bilim dalı olarak gösterilebilir. En gençlerden biri. Şöyle ki Arkeoloji epey eskidir bilim dalı olarak fakat Bizans sanatı ile pek kimse meşgul olmamış. Bunu Roma sanatının bir nevi Hıristiyanlaşmış devamı gibi görmüşlerdir. Yani Bizans devleti, İmparatorluğu yaşadığı sürece bir Bizans kelimesinin, Bizans adının mevcut olmadığı dikkati çeker. Düşünün ki 18. yüzyılın ünlü düşünürlerinden Fransız Montesquieu Roma İmparatorluğu'nun dağılışı ve çöküşü diye bir kitap yazmıştır. Bu kitap aslında Bizanslıları anlatır. Fakat Roma İmparatorluğunun bir devamı olarak ama ne kadar bu devam yüz yıl sürmüştür. Yani bütün bir ortaçağı başından sonuna kadar kaplamıştır. Aynı şekilde İngiliz tarihçi *Gibbon*'nun da kitabı gene Roma İmparatorluğu'nun Dağılışı ve Çöküşü diye adlandırılmıştır. İngilizce olarak o da oldukça hacimli bir kitaptır. Nihayet gene 18. yüzyılda Fransızca bir Bizans tarihi yazmıştır. Yirmi yedi cilt. Muazzam bir Bizans tarihidir. Fakat kitabın adı "Aşağı İmparatorluk Tarihi". Yani Roma'nın artık son zamanlarını anlatan bir nevi Roma İmparatorluğu'nun sonu tarihidir.

Hâlbuki 19. yüzyılda bu imparatorluğa ayrı bir isim vermenin gerekli olduğu düşünülmüş, eski baş şehri de Byzantion olduğundan yani İstanbul, Byzantion eski adıyla buna Bizans İm-

paratorluğu adı yakıştırılmıştır. Yani yaşadığı süre boyunca Bizanslılar kendilerini Romalı saymışlardır. Bu Bizanslılar'ın kalıntıları olan aramızda yaşayan Rumlar'a biz ne diyoruz Rum diyoruz. Rum, Romalı adının Türkçeleştirilmiş şekli değil. Şimdi Bizans adı artık yerleşmiş bir isim bunu böyle kullanıyoruz ve Bizans sanatı da ilk defa *Bizans Sanatı* adıyla 1880'lerde Fransızca yazılmış olan bir Bizans sanat tarihi kitabıyla yaygınlaşmaya başlamıştır. Bundan sonra genellikle İtalya'daki Yunanistan'ın bazı yerlerindeki eserler tanınmış, tanıtılmış ve bu sayede de Bizans sanatı hakkında genel bilgiler edinilmiştir. Sanat tarihi kitaplarına girmiştir. Ancak 1906'lara doğru Avusturyalı sanat tarihçilerinden *J. Strzygowski* elinde bazı bilgiler vardır. Kendisi Anadolu'yu gezmemiştir fakat Anadolu'yu gezen bazı kişiler, buna bir takım bilgiler bazı resimler ve notlar sağlamışlardır. Bu bilgilerin yardımıyla Strzygowski de bir kitap yazmıştır; *Kleinasiens, ein Neuland der Kunstgeschichte*. Yani Anadolu. Sanat tarihinin yeni bir yurdu, yeni bir merkezi olarak tanıtır. Çünkü o zamana kadar Bizans sanatı ve Hıristiyan sanatını anlatacak olanlar İtalya'daki eserle bu Bizans sanatını tanıtıyorlar. Hâlbuki Strzygowski bu ufku daha da genişletmekte ve Anadolu'nun bu hususta bir kaynak olabileceğini, yeni bir merkez olabileceğini ispata çalışıyor. Çünkü kendisine verilen bilgiler arasında o zamana kadar kimsenin aramadığı, görmediği ilgi çekici bazı yapılar vardır. Neticede bununla başlayan bir hareket. Arada sırada bazı arkeolojik kazılarda Bizans eserleriyle de meşgul olunuyor ve dolayısıyla da bu bilim dalı genişlemeye başlıyor. Şimdi Anadolu'da, Anadolu demeyelim yalnız, bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan -çünkü Anadolu dışında Trakya'da da var epey- Bizans eserleri bunlar, bir kısmı ayakta olan eserlerdir. Bir kısmı ise yalnız temel kalıntısı olarak kalmıştır. Bazıları da kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Bunların coğrafyası yapılabılır bu coğrafyaya göre şunu söyleyebiliriz. Anadolu'dan doğuya pek fazla Bizans kültürü gitmiyor. Yalnız en doğuda Sivas'ta bir camiye çevrilmiş bir kilise vardır ki bunun bir Bizans kilisesi olması kuvvetle muhtemel. Yani kiliseden dönüştürülmüş bir yapı olduğu muhakkak çünkü mimarisinden bu fark ediliyor. Ama Bizans mıdır yoksa o hala mevcut olan Ermenilerden mi kalmadır bu hususta bir şey söyleyemem. Yalnız Bizans medeniyetinin buradaki varlığını gösteren bir de buluntu var: Enteresan bir mermer röliker; rölik muhafazası. Yani kutsal bir azizin kutsal kalıntılarını muhafaza eden bir mermer sanduka, bu bugün Sivas Müzesi'ndedir. Bu da

Foto: Fatih Güldal

Bizans kültürünün buraya kadar geldiğini gösterir. Bugün Bizans sanatını, Bizans mimarisini Karadeniz kıyılarından, en doğudan en batıya kadar İstanbul Boğazı'na kadar takip etmek mümkün. Hemen hemen bütün yerleşim yerlerinde bunların izleri var. Nitekim Trabzon bu hususta zengin bir merkezdir. Bilhassa Trabzon Komnenosları zamanında, Komnenoslar son döneme ait Bizanslı küçük bir emirlik veya beyliktir.

Her ne kadar İmparatorluk diyenler var ise de İmparatorluk değildir. Her şeyin haddini bilmek lazımdır ve Trabzon'daki Bizans idaresi Anadolu'daki o devirdeki mevcut olan çeşitli İslam veya Türk beylikleri gibi bir o da beylik sayılabilir. Bu beylik orada varlığını birkaç yüzyıl sürdürmüş ve bu bölgedeki pek çok yapı onların zamanında yapılmıştır. Bunlardan tabii Trabzon'daki kiliselerden camiye çevrilmiş birkaç tane vardır. Bir kısmı kullanılmıyor o şekilde kapalı olarak duruyor. Bir de çevredeki dağlarda manastırlar vardır. Bunların en ünlüsü *Sümela Manastırı*'dir. Maçka yolunda yani Trabzon'dan gerideki Maçka'ya uzanan yol üstünde yapılmış olan, dağların yamacına yaslanmış olan, bir de yukardan itibaren kutsal su damlayan bir yeri vardır ki şifalı olduğuna gerek Hristiyanlar gerek Müslümanlar inanmışlardır. Bu Sümela Manastırı aslında bütün efsanelere ve bütün uydurma hikâyeleri bir tarafa bırakacak olursak *Trabzon Komnenosları* zamanında yani 13. yüzyılda yaratılmış bir yerdir. Maalesef bu günkü bizim turist rehberi kitaplarında, broşürlerde Hristiyanlığın ilk dönemlerine ait gibi gösterilir, bir takım hurafeler efsaneler anlatılır yazılır. Bunlar yalandır, bunlar hiçbir esasa dayanmaz. Her manastır kendisinin çok eski olduğunu İsa zamanına ait olduğunu iddia ederek varlığını sürdürmüştür. Aslında bu Trabzon Komnenosları zamanında yaratılmış bir manastırdır ve bununda bütün şöhretini sağlayan da bir Meryem İkonasıydı. *Kara Meryem* derlerdi. Simsiyah bir Meryem Ana resmi vardı üzerinde, ama artık zamanında önünde yakılan mumların karartmasından mı yoksa tahtanın çürüklüğünden mi neden olduğu bilinmez simsiyahtır. Fakat yalnız Gürcistan havalisinden Kara Meryem olarak bilinen ikonalar vardır. Artık onların tesirinde simsiyah bir Meryem resmi. Bu Meryem resmi İstiklal Savaşı'nın arkasından buradaki Rumlar boşaltıldıktan sonra burada kalmıştı. 1930'larda Yunanlılar'a ne kadar dost ve kardeş olduğumuzu ifade etmek üzere bu Kara Meryem'i biz onlara hediye ettik ve bu Kara Meryem Yunanistan'da gene dağlarda kurulan yeni bir Sümela Manastırı'na konuldu. Şimdi Yunanlılar gidip onu ziyaret ediyorlarmış. Şimdi bu havalide Trabzon en önemli merkezlerden ve burada hakikaten mimari bakımından son derece dikkat çekici yapılar var. Fakat bunlarda Kafkasya sanatının da mimarisinin de çok açık izlerini görmek kabil. Bunlar arasında aslında bir manastır kilisesi olan Ayasofya adı verilen bir de kilise var ki biraz şehrin merkezinin dışındadır o, onun üzerine bir manastır kilisesi olduğu anlaşılıyor. Burada İngilizler epey araştırmalar yaptılar ve bir takım fresko resimler bulundu, aynı zamanda döşemesi de bunun bir mozaik döşemedir. Oldukça önemli bir yapı olarak bugün koruma altında. Bu kıyalarda daha başka yapılar da var, mesela bu gün Akçaabat ilçesinden de birkaç kilise var. Fakat maalesef benim birkaç sene evvel gördüğüm bu kiliselerden bir tanesini ev olarak kiraya vermişler ve bu kilisenin tabanında harikulade güzel, 14. yüzyıl Bizans parçalı mermerlerden yapılmış bir mozaik vardır. Fakat ev sahibi içinde eşyası ile karyolası ile mutfakıyla bir ev olarak içinde oturuyordu. Bilmiyorum hala oturuyor mu? Yani bizim garip taraflarımız da var yok değil.

Şimdi tabii bu Karadeniz kıyılarında beriye doğru geldiğiniz takdirde, doğuya doğru daha başka yerlerde de böyle, bazı yapılara, Bizans mimarisinin temsilcilerine rastlıyoruz. Fakat Trabzon'un bilhassa 13-14. hatta 15. yüzyılda, Bizans'ın son dönemine işaret eden başlı başına bir büyük bir merkez olduğunu oradaki binalar bize gösteriyor. Tabii buradaki Bizans kültürü-

nün bir başka özelliği de şu: Buradaki Bizans hükümdarları çevredeki İslam beylikleriyle iyi geçinmeye gayret etmek zorundalar. Bunların bir marifeti de şu: *Komnenos Devleti*'nin oldukça güzel kızları var. Bunları gelin olarak çevredeki beylere gönderiyorlar, böylelikle onlarla dostluk kuruyorlar ve de Trabzon Komnenosları Devleti veya emirliği yaşamını sürdürabiliyor.

Elime bir makale geçmişti bu hususta, bu da sanat tarihi bakımından ilgi çekici bir olay. Bundan yüz yıl kadar önce bir Belçikalı bir epigraf, kitabeci, Erzincan'dan geçiyor ve Erzincan'da bir köylüden kırılmış firuze renkli bir çini alıyor. Üzerinde yazı var. Beş parçaya bölünmüş, altıgen biçiminde bir çini, fakat eksiği yok bir haç var, haçtan sonra da yazı var. Grek harfleriyle *Megalo Hatun* yazılı. Anlaşıyor ki orada depremlerden önce mevcut olan bugün yıkılmış durumda bir türbe bu Bizanslı prenseslerden birinin türbesiymiş. Onun duvarları da çini kaplıymış, Selçuklu çinileriyle ve bu kadın Rum olarak Hıristiyan olarak yaşayıp ölmüş. *Megalo Hatun* demişler "Büyük Hatun" yani ve türbesine de Grekçe olarak *Megalo Hatun* yazmışlar. Belki başka bir çinide de adı yazılıydı bilmiyoruz, o zaman tespit edilemiyor, fakat kültür birleşimini birbirine kaynaşmanın nelere kadar geldiğini çok iyi gösteren bir örnek. Bu çiniyi maalesef orijinal olarak o Belçikalı memleketine aldı götürdü, çoktan ölmüştür. Fakat o hususta yazdığı bir makale benim elime geçti. Ben de ikinci depremden sonra çıkan bir dergide o çinin resmi ile birlikte bu konuyu işlemiş idim.

Eğer yolumuza devam edecek olursak Karadeniz kıyılarında daha başka yerlerde böyle Bizans kalıntılarına rastlıyoruz. Bunlardan biri de Amasra'dır. *Amasra Kalesi*. 860 yıllarında Kuzeydeki bu gün Rusya dediğimiz bölgeden gelen, gemilerle akınlar yapan kişiler vardır. Bu kişiler Anadolu kıyılarını vurmaktadır, tahrip etmektedirler, bunlara *Ros* deniyor, bizim dilimizde Rus adının esası budur. Fakat bu kişiler Slav da değil, bular İskandinavya'dan gelen bir takım kişiler, o meşhur başında, burnunda ejder kafası olan kayıklarıyla gelen İskandinavlar Atlantik'i, Akdeniz'i boydan boya geçiyorlar ve İstanbul Boğazı'ndan geçip Karadeniz'e çıkıp sonra Güney Rusya'ya yerleşmişler. Bu İskandinavlar zaman zaman şurayı burayı vurdukları zaman Amasra'ya da gelmiş vurmuşlar. Amasra'nın ovadaki, arkadaki düzlükteki antik şehrinin de tahrip etmişler. Bunun üzerine Bizans idaresi zamanında, Amasra'daki halk, kale yapmışlar, antik devrin taşlarıyla -ki aralarında bol miktarda da işlenmiş mermerlerde kullanmışlardır- bu kalenin içine sığınmışlardır. Amasra'da da kalenin içinde iki tane Bizans kilisesi görülür. Bunlardan bugün biri camidir *Fatih Camii*, diğeri de küçük bir sergi merkezi gibi kullanılıyor. Bir de bir adacık üzerinde bir Bizans manastırının kilisesinin kalıntıları görülebiliyordu. Fakat onu da zannediyorum definciler altında define bulacağız diye ortadan kaldırmışlar neredeyse.

Daha tabi doğuya doğru gittiğimizde başka yerlerde de bazı kalıntılar, bazı merkezler var. Bunlar üzerinde ayrı ayrı durmama imkân yok çünkü bu coğrafya epey geniştir. Ondan sonra eğer Boğazı geçecek olursak, Trakya tarafının -Türk Trakya'sının- da Karadeniz kıyılarında gene enteresan yerler vardır. Bunların bir tanesi eski adı *Midye* olan kasabadır. Şimdi zannediyorum adını değiştirmişler *Kıyıköy* yapmışlar. Burada Bizans sanatı öteden beri görülür biliyorsunuz hepiniz mağara şeklinde manastırlar, kiliseler ve yerleşim var. Bu yerleşimler saklanmak, gizlenmek gayesiyle değil bunu bilhassa vurgulamak istiyorum: Bir de gerek turist rehberleri, gerek bazı kişiler sanıyorlar ki bu insanlar bu araziye oyup saklanmak için yaptılar. Hayır, bu arazi içindeki oyma yapılar bir nevi "klima" gibi yazın serin, kışın sıcak olan bir takım meskenler oluyor ve bunların bir özelliği de bunlarda kesinlikle rutubet olmadığından saklanan yiyecek maddeleri hububat kurtlanmadan çürümeden muhafaza edilebiliyor. Bilhassa bu *Göreme* havası gibi yerleşim yerleri doğrudan doğruya böyle oymadır. Tuf denilen yumuşak bir volkanik

arazinin oyulması suretiyle işlenmiştir. Midye denilen yerde harikulade bir ayazma işlenmiştir, oyma olarak bir kilise vardır, tamamen oyma, yanında birde kutsal suyun çıktığı kubbeli bir ayazma vardır ve bütün bu kısımlar gerek kilise gerek ayazma hepsi tabii bir araziden oyma olarak çıkarılmıştır. Adeta mimari gibi, mesela korkuluk levhaları sütun başlıkları hepsi arazinin parçalarından çıkarılmış, yontulmuş ve üzerleri sanki mevcut olmuş bir sütun başlığı gibi bir plaka gibi işlenmiştir. Yani Türkiye'deki mevcut mağara şeklindeki kutsal yerlerin en ilgi çekicilerinden biridir Midye'deki ve Kıyıköy'deki bu ayazma. Bu yapı uzun zaman önce Bulgarlar Trakya'yı işgal ettiklerinde bir Bulgar tarafından görülmüş. Fakat daha da önce 1830'larda bir Fransız seyyahı burayı gezerken bulmuş, girmiş ve hatta kitabında bir de gravürü vardır; buranın ve ayazmanın duvarına da ismini kazımıştır: "De-He" 1846 diye de tarih atmıştır. Bugün bu hala orda görülebilir.

Tabi burası Trakya'da, Edirne'de enteresan bir merkezmiş. Genç Roma devrindeki kalelerden biriymiş. Tipik bir Roma kalesi şeklinde inşa edilmiş. Fakat bu kale tamamen yok olmuştur, sadece bir kulesi bugün hala mevcuttur. Bu kulenin de 19. yüzyılda üzerine bir saat kulesi yapılmış. Fakat bundan bir otuz beş sene kadar önce bir depremde, belediye başkanı bu kulenin tepesini çatladı diye yıktırdı. Bugün kulenin alt kısmı duruyor onun üzerinde de *İmparator Ioannes*'in ismi olan bir kitabe var fakat bu bugün görülemiyor, okunamıyor bu kitabe. Tuğladan yapılmış bir kitabeydi, çepeçevre kuleyi dolanıyordu, eski fotoğraflarda görülür fakat sonra üzerini sıvamışlar ve bu kitabeyi bugün görmek teşhis etmek pek mümkün değil.

Bir de Edirne'nin içinde gene Ayasofya denilen büyük bir kilise olduğu anlaşılıyor. Fakat Edirne fethedildikten bir süre sonra camiye dönüştürülüp *Halefi Cami* adıyla cami olduğunu biliyoruz. Fakat sonra metruk kalmış, terkedilmiş, yıkılmaya başlamış elimizde bugün Bulgar arşivinde mevcut olan bir fotoğrafı mevcuttur. Yeri bile belli değil Edirne'nin içinde: Planı vaktiyle bir Fransız tarafından çıkarılmış. Büyük, kubbeli bir yapı olduğu anlaşılıyor. Bu fotoğraflardan bir bilgi edinmek mümkün. Fazla da bir bilgimiz yok. İkinci bir Bizans Şapeli de *Yıldırım Bayazıt Külliyesi* vardır. Büyük Bayazıt Külliyesi değil fakat Türk devrinde bir tabhaneli camiye dönüştürülmüştür. Edirne'nin içindeki kazılarda veyahut bazı yapılardan sökülen taşlar arasında bulunan izlerden orada da bir Bizans izine, kitabelerine rastlanır.

Trakya'da önemli bir Bizans merkezi de Enez'dir. Orada çok büyük bir kilise vardı. Camiye dönüştürülmüştü. Restorasyonu için işlemler bir türlü sonuçlandırılmadığından sonunda bir gün kendiliğinden çöktü. Bugün sadece duvarları kalmış durumundadır. Fakat sanat tarihi ve Bizans mimarisi bakımından oldukça önemli bir yapı idi. İki devrede, iki aşamalı inşaatı vardı fakat maalesef bunlar artık belirsiz bir hale gelmiştir. Bu gün Türk Trakya'sında Bizans devrine ait önemli bir yapı da Vize'de bulunmaktadır. Vize'deki yapı da camiye dönüştürülmüştür, *Süleyman Paşa Camii*'ne. Fakat Vize'de kale içindeki hayat tamamen ortadan kalktığından bugün Vize içinde hiçbir yerleşim yoktur artık, tamamen dışarıya düzlüğe inmiştir. Bu cami de cemaatsiz kaldığından adeta yıkılmaya bırakılmıştır. Enteresan bir yapıdır Bizans mimarisi bakımından çünkü bizim karma veyahut miks dediğimiz tiptedir. Yani plan itibariyle bir bazilika şeklindedir, fakat üst yapısı, örtü kısmı haç planlıdır. Bu tip yapılar Yunanistan'da Mora'da Mistra'da çöktür fakat bizim Türk bölgesinde tek örnek olarak burada karşımıza çıkmaktadır.

Bizans mimarisinin Trakya'da başlıca örnekleri yani bu gün mevcut olan, yakın tarihlere kadar mevcut olanlar bunlardı. Önemli bir kilise de Silivri'de vardı. Zaten Silivri kalesi Bizans kalesidir. Vize Kalesi ile birlikte İstanbul'un fethine kadar Bizans'ın elinde kalmış olan Trak-

ya'daki son iki kaledir. Çevre, Edirne fethedildiği halde Türkler Trakya'ya yerleştikleri halde Bizans'ın elinde tuttuğu iki kaledir. İstanbul'un yiyeceği buğdayı sağlayan, köylülerin çalıştıkları araziye koruyan iki kale olarak kalmıştır. Silivri Kalesi İstanbul'un fethinden az sonra fethedilmiştir. Bu kalenin de bugün duvarlarında pek bir şey bırakmadılar, kemire kemire yok ettiler. Fakat bunun da içinde bir büyük kilise vardı. Bu kilisenin eski vakfiyelerden öğrendiğimize göre Fatih tarafından fetihten sonra camiye çevrildiği anlaşılıyordu. Fakat yapı daha 19. yüzyılın başlarında terkedilmiş yıkılmaya bırakılmış ve yıkıla yıkıla sonunda tamamen ortadan kalkmıştır. Ufacık bir parçası apsisine ait ufacık bir parça kalmıştı. Ben o parçayı buldum teşhise çalıştım ve tespit ettim. 14. yüzyıl mimari karakterinde bir yapı olduğunu anladım. Bu hususta bazı kaynakları da karıştırarak, 14. yüzyılda Bizans tarihinde önemli entrikalarıyla pek çok karanlık işlere bulaşmış olan Aleksios Apokaukos adında bir kişiye ulaştım. Apokaukos, adeta imparatorların üstünde entrikalarıyla hayatını sürdüren ve bütün düşmanları da zindanlara attıran, herkesin korktuğu bir kişidir. Fakat bu Apokaukos bir de kilise yaptırmış. İşte bu kilise o. Bu kilisenin sütun başlıkları üzerinde Apokaukos'un adı yazılıymış fakat bu sütun başlıkları dağılmıştır. Bu sütun başlıklarının bir kısmının nereye gittiği belli değil bir kısmı ise Silivri'deki o zamanki metropolitin evinin bahçesindeymiş. Bir kısmı da İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne getirilmişti. Parçaları toplamak suretiyle üzerlerinde "yapıcı", "bani" anlamına gelen "ktetor" kelimesinden sonra "Aleksios Apokaukos" adını tespit etmek mümkün oluyor ve bu sütun başlıklarının bu binaya ait olduklarını Kırım Harbi sırasında buralardan geçen bir seyyahın hatıratından tespit etmek de mümkün oldu.

Ben bunu yayınladım bir müddet sonra Almanlar Arkeoloji Entitüsü'nün arşivinde neresi olduğu bilinmeyen iki tane fotoğraf çıktı. Bu fotoğraflarda bahsettiğim kilise henüz ayakta görünmüyor. Yani yıkılmış ama duvarları epey yüksekte duruyor. Böylece benim teşhisimi yüzde yüz doğru olduğu böylece ortaya çıkmış oldu. Yani bugün bu binadan hiçbir şey kalmamıştır sadece bir temel yüzünden başka. Bir de altında muazzam bir sarnıç vardır. Bir ara Silivri Belediyesi burayı galeri yapacağız diyordu bilmem bir şey yapıldı mı yapılmadı mı bu hususta bir fikrim yok. Velhasıl Trakya'daki durum bu. Biz tekrar doğuya doğru dönecek olursak eğer tabii İstanbul başlı başına Bizans sanatının önemli bir merkezi bir metropolü burada çeşitli eserler var. Bir defa surlar geç Roma dönemine ait ayrıca şehrin içinde çeşitli manastır, kilise kalıntıları var. Bunların bir kısmı Osmanlı döneminde camiye dönüştürülmüş sonra Bizans'n Büyük İmparatorluk Sarayı'nın kalıntıları var sonra ikinci saraylarının surlara bitişik olarak yapılan sarayın sadece bir kalıntısı bugün ayakta Tekfur Sarayı denilen ve bugün duruyor üç katlı bir yapı. Dünyada bugün mevcut Bizans saraylarının ayakta duran tek örneği bu. Önemli bir yapıt, Osmanlı devrinde de çeşitli fonksiyonlar verilerek kullanılmış.

Yalnız surlardan bahsederken bir şey unuttum Trakya'da o da şudur: Roma İmparatorluğu'nun sonlarına doğru Bizansın başlarına doğru Kuzeyden barbar kavimlerinin akınlardan bazı büyük merkezleri korunmak üzere eyalet surları yapılmıştır. Bunlar birkaç yerde vardır. Mesela bir tanesi Büyük Britanya Adası'ndadır. Roma imparatorlarından birisi Büyük Britanya Adası'nın yukarisından inen barbar kavimlerden güneyi kurtarmak için boydan boya adayı ayıran bir duvar yapmıştır, bu duvar bugün ancak bir çit duvarı gibi görülebilmektedir. Üzerinden çocuklar rahatça atlayabilmekte. İkinci, daha kuvvetli bir duvar Dobruca'dadır. Bu sur da Kuzeyden gelen German barbarlarından Roma'yı korumak üzere yapılmış. Bunun da İmparator Traianus tarafından yapıldığı biliniyor. Dobruca duvarı olarak, eyalet duvarı olarak bilinir. Bir üçüncü duvarında Karadeniz'den, Marmara'ya Anastasios zamanında, artık Roma imparator-

luğunun çöküşünden sonra Hıristiyanlık başladıktan sonra yapılmış olduğu anlaşılıyor. Fakat bunun da fazla bir fonksiyonu olmamış çünkü Balkanlardan gelen akınlar rahatça İstanbul surlarının önüne kadar dayanabilmişler. Bu Anastasios suru da Karadeniz kıyılarından başlamakta ve Marmara'ya kadar uzanmaktadır. Bazı yerlerde parçalarına rastlanabiliyor ama onlarda bu inşaatlar sebebi ile yavaş yavaş silinip kaybolup gitmekte.

İstanbul'un tarihi eserlerinin uzun uzadıya anlatmak mümkün değil. Söylediğim gibi saray kalıntıları var bol miktarda sarnıç kalıntıları var. Bunların bir kısmı maalesef son yıllardaki büyük inşaatlar yüzünden sessizce ortadan kaldırılmakta, bir kısmı korunmaya çalışılmakta, kalanları var hepinizin bildiği *Yerebatan Sarayı* derler muazzam bir sur haznesi. *Binbirdirek* var bugün İstanbul Adliye Sarayı'nın önünde, bu kalıntıların sayıları pek çok, vaktiyle bir kitap yayınlanmıştır *Strzygowski* ve *Forshheimer* tarafından bu 1896 filan yıllarında Viyana'da yayınlanmış bir kitaptır. Orada elli kadar sarnıcı irili ufaklı tanıtırlar, hâlbuki bu kitap yayımlandıktan sonra bir o kadar da -bazıları pek büyük- yeni sarnıçlar da bulunmuştur. Bazıları korunmuştur bazıları da korunmamıştır. Fakat pek çok daha sarnıç vardır. Bu da Bizans su sistemine dair enteresan bir kalıntıdır, bir bulgudur. İstanbul'un Bizans mimarisi bakımından pek çok yapılar var tabii bunlar başlı başına ayrı bir konu olarak işlenebilir, bunun da üzerinde fazla duracak değilim.

Karşı tarafa geçtiğimizde, Anadolu tarafına, burada tabii önemli Bizans şehirlerinden bir tanesi İznik'tir. İznik'te bir kaç Bizans kilisesinin kalıntıları var, bir de tabii Bizans yapısı olan sur duvarları var. Bugün İznik'in etrafını bunlar çevirmektedir hala. Bazı yerlerde tahribat yapılmıştır. Mesela burçların içlerinde, katlarında, içlerinde odalar vardır bu odaların duvarlarında fresko olarak aziz resimleri vardır. Bunlar bugün yok, geçen kırk elli yıl içinde ben daha gençken bunları gezdiğimde bu aziz resimlerini gördüm hatta bazılarının resimlerini aldım bugün yok gidiyorsunuz, arıyorsunuz, bulamıyorsunuz. Bu İznik'teki dini yapılardan bir tanesi *Ayasofya* adı verilen bir kilisedir, bazilikadır, şehrin merkezdedir. Orhangazi burayı fethettiği zaman bu yapıyı camiye çevrilmiştir. Sonra bir defa yanmış *Mimar Sinan* tarafından restore edilmiş mimarisinde bazı değişiklikler yapılmış tekrar restore edilmiş kullanılmış fakat 18. yüzyılda bilemediğimiz bir sebepten tekrar harap olmuş. Tabii bu yapının üzeri çatılı, bazilika tipi bir yapı olduğundan çöküyor, çöktüğü zaman da harap oluyor. Dolayısıyla içerisinin eski fotoğrafları vardır orman halinde yeşillikler çıkmış durumda. Bundan bir otuz sene kadar önce içerisindeki toprak tabakası temizlendi ve döşemesi ortaya çıktı. Oldukça değerli güzel bir mozaik döşeme var o çıktı, tabii Türk devrinde, Sinan döneminde bunun üzerine çini de kaplanmış yalnız mihrabın etrafında harç üzerindeki izleri kalmıştır. Yoksa çinilerden tek bir parça yoktur. Ayrıca burada bir de İstiklal Savaşı'na kadar burada yaşayan Rumlar'ın kullandıkları *Koimesis Kilisesi* vardı. Kubbeli bir kilise sanat tarihi bakımından çok önemli. Bu yapı İstiklal Savaşı'na kadar Rumlar tarafından kullanılıyordu içinde mozaikler de vardı. Bunun da tarihçesi tespit edilmiş ve hakkında başlı başına iki tanede kitap yazılmıştır. Biri Oskar Wulff tarafından 1890'lara doğru, bir tanesi de Schmith adında bir Alman asıllı Rus tarafından yazılmış ve Almanya'da basılmış bir kitap daha vardır. O kitapta yapıdaki, duvardaki mozaiklerin resimleri de vardır. Fakat bu binanın da talihsizliği çünkü iki defa el değiştirmiştir İstiklal Savaşı'nda İznik. Ondan sonra Yunanlılar buradaki *Yeşil Cami*'yi ve *Eşrefzade Rumi Camii*'ni tahrip etmişler bizimkiler de ona karşılık olarak bu Koimesis'i tahrip etmişlerdir. İstiklal Savaşı'na katılan *Sakallı Nurettin Paşa* vardır. Yapının kalanını da Nurettin Paşa dinamitle havaya uçurmuştur. Bugün sadece temelleri kalmıştır binanın. Eski fotoğrafları falan bulunur bunun. Kubbeli bir kilisedir. Burada

yalnız tesadüfen ortaya çıkan başka kilise kalıntıları vardır. Bunlardan bir tanesi de İstanbul Kapısı'na giden yolun kenarında olan bir kilisedir dört sütunlu haç planlı bir yapı. Bunu ilk defa ben yayınladım benim ilk ilmi yazımdır 1949 yılında. Bugün belli belirsiz kalıntıları kalmış durumda. Evvelce burası bir çiçek bahçesiydi bir adam çiçek yetiştirirdi.

Bu kilisenin de içinde çiçek yetiştiriyordu, güzel bir çevre içinde duruyordu bu bina. Fakat sonra adam ölmüş herhalde sonrakilerde pek ilgilenmemişler. Binanın izleri kaybolmak üzereydi. Daha yakın tarihlerde de bu defa Yenişehir Kapısı'na yakın bir yerde bir tümseği kazdılar. Bunun da altından bir kilise çıktı tarihini tespit etmek mümkün şöyle ki: İznik prenslerinden *II. Theodoros Laskaris*'in burada bir büyük kilise yaptırdığı ve yanına da bir kültür merkezi inşa ettirdiği kaynaklardan bilinmektedir. İşte bu o bina plan itibariyle. Fakat bugün sadece temel duvarları mevcut. Yapılan kazılar da son derece kötü yapılmıştır. İçinde ne varsa tahrip edilmiştir, büyücek bir yapıymış. Tarihi de tespit edilebilen bir yapı hatta hangi azize ithaf edildiği dahi bilinir, *Tryphon* adındaki bir azize ithaf edilmiş bir kilisedir bu. Bir kilise daha bulunmuş tiyatronun içinde böylelikle burasının da Bizans sanatı bakımından bir merkez olduğu anlaşılıyor.

Bu çevrede başka bir yer Bursa'dır. Bursa'da bugün bir Bizans yapısı ortada yok yalnız eski kaynaklardan bazı bilgilerden tespit ettiğimize göre Osman Gazi ve Orhan Gazi türbeleri Bizans yapılarının içindedir. Yani *Osman Gazi Türbesi* bir Bizans yapısıdır, hatta eski kaynaklarda *Gümüşlü Kümbet* denilmektedir. Sebebi de kubbesindeki kurşunlar güneş altında pırıldarmış onun için buraya Gümüşlü Kümbet demiş Osmanlılar. Orhan Gazi de bir kilisenin bir bölümünün içine gömülmüştür, türbe yapılmıştır orası fakat 1855 depreminde her iki bina da yıkılmış sonra yerlerine bugünkü türbeler yapılmıştır. Yalnız eski türbelerden yani buradaki eski binalardan sadece temel izi ve bir de *Orhan Gazi Türbesi*'nin zemininde Bizans mozaikleri kalmıştır. Bunlar bugün orada hala görülebilir.

Velhasıl buralarda, dağlarda pek çok Bizans kaleleri vardır. Bunların da kalıntıları görülebiliyor ama bu kalıntılar incelenmiş tespit edilmiş yayınlanmış değildir. Anadolu'daki Bizans yapılarını tetkik ederken bir hususa da dikkat etmek lazımdır. Bölgenin verdiği malzemeye göre bu yapıların mimarileri değişir. Şimdi Pontus tarafından Trabzon tarafından bahsettik. Mesela orada Kafkasya'nın tesiri ile kesme taş kaplamalı binalar görülür. Yüksek kasnaklı kubbelere sahiptir. Daha çok Kafkas mimarisini andırır. Buna mukabil daha Batıya doğru geldiğimizde mesela Amasra'daki kiliselerde taş ve tuğla karma bir yapı tekniğinin varlığı dikkati çeker. Edirne Ayasofya'sında tamamen tuğla, hiç taş yok tamamen tuğladan bir yapının varlığı dikkatimizi çekiyor. Buna mukabil Batı Anadolu'ya geldiğimizde burada da büyük kiliseler yapılmıştır. Bilhassa Efesos'ta biliyorsunuz *Meryem Ana Kilisesi* var ve mimarı itibariyle ondan daha enteresan İmparator *Iustinianos*'un yaptırmış olduğu *Ioannes Kilisesi* var St-Jean dedikleri. Tabi ben bu Fransızca isimlerini kullanmıyorum bu kiliselerin, bu kilisenin orijinal ismi İohannes Kilisesi'dir. Aziz İohannes Kilisesi, *Ioannes Theologos* Kilisesi bunun orijinal adını söylemek lazım Fransızca adını St-Jean olarak yazmak biraz tuhafıma gidiyor benim. Bu İohannes Kilisesi plan itibariyle önemli bir yapı, İstanbul'da vaktiyle mevcut –bugün izi dahi yok- olan fakat yerine Fatih Cami yapıldığından bugün izi kalmayan Oniki Havari Kilisesi'nin bir benzeri olarak yapılmış. Haç şeklinde, çeşitli bölümleri kubbelerle örtülü çok büyük dev ölçülerde bir kilise. Bu uzun yıllardır Avusturyalılar tarafından kazıldı ve planı ortaya çıkarıldı fakat batı Anadolu'nun Yunanlılar tarafından işgali zamanında da Yunanlı arkeolog *Sotiriou* kazıya devam etmiş, sonra Avusturyalılar tekrar işi ele aldılar Cumhuriyet devrinde ve bunun hakkında da kocaman bir de kitap çıkardılar.

Tabi Meryem Kilisesi de biliniyor. Fakat Meryem Kilisesi onun kadar mimarı itibariyle gösterişli bir yapı değil ve eski bir Roma binasının kiliseleştirilmiş bir şeklinden ibaret. İçinde birkaç devre var, en sonunda küçültülmüş olarak içine bir kilise daha inşa edilmiş velhasıl çeşitli aşamaları olan bir yapı.

Bu yukarıdaki Selçuk ilçesinde, tepedeki olan Ioannes Kilisesi'nin bir benzeri de Avrupa'da Venedik'teki San Marko kilisesidir aynı plana sahip. Hatta bu tip o kadar yaygınlaşmıştır ki Güney Fransa'da Perigor Eyaletindeki kilise de aynı tiptedir. Yani bu Hristiyan mimarisinin Bizanstan Avrupa'ya kadar yayılışını gösteren önemli bir plan tipinin örneğidir. Burada üzerinde durulması gereken bir nokta bu bölge inşaatında duvarlar öyle temiz yeni yapılmış işlenmiş malzemeye değil spoli yani devşirme malzemeye yapılmış olması, yani taş ve tuğlaların eski kalıntılardan toplanarak binaları yapmışlardır. Velhasıl bu Batı Anadolu şehirlerinde Hristiyan yapıları mevcuttur tabi. Mesela daha Güneyde Milet'de de vardır ondan sonra Priene'de de vardır. Hatta orada bir tane Piskoposluk Sarayı'nın kalıntıları da görülmektedir. Tabi en enteresan topluluklardan biride Söke civarında, Bafa Gölü'ndeki adacıklardır. Bunlarda Bizans devrinde bir takım manastır yerleşimleri oluşmuş ve pek çok kiliseler ve manastırlar inşa edilmiştir. Vaktiyle Arkeolog Alman *T. Wiegand* idaresindeki bir Alman arkeoloji heyeti tarafından bunlar bir cilt halinde *Latmos* adıyla yayınlanmıştır. Çünkü oradaki dağlarda da bazı mağaralarda da vardır bazı freskolar bu gün bizlerden tek tük bunlarla uğraşanlar çıktı oralara gidenler var ama mesela Yediler diye bir manastır kalıntısı vardır. Bu güne kadar etraflı bir yayına rastlanmadım. Bundan yüz sene evvel yayınlanmış olan *Latmos* cildindeki bilgilerle yetinmek zorunda kalıyoruz.

Güney Anadolu'ya gelince burada çeşitli yerlerde tabi kalıntılara rastlıyoruz. Bunların en önemlileri Likya dediğimiz bölgede bir takım dağlarda kilise kalıntıları var. Fakat bunların içinde bir tanesi bilhassa dikkati çekiyor: Demre denilen yerdeki *Aziz Nikolaos Kilisesi*. Bugün *Noel Baba Kilisesi* denilen yapı. Ruslar, Nikola adı kendi Çarlarının da adı olduğundan buraya ilgi göstermişler. Sebebi de biraz Akdeniz kıyısında bir köprübaşı kurmak. Yani Rusların sahip olacakları bir merkez kurmak. Bunun için bu kiliseyi restore ettirmişler. Fransızlaşmış bir Alman olan *Saltzmann* adında bir arkeolog yapıyı güya restore etmiş, fakat restorasyon bir garip. Bu kişi Rodos'ta pek çalışmış. Rodos'taki gotik mimariyi bu kiliseye yakıştırmış. Neticede kubbeyi kaldırmış yerine bir tane gotik mimarideki kaburgalı tonozdan bir örtü yapmıştır. Binanın orijinal mimarisine tamamen aykırı olarak bu bugün bu örtü duruyor. Zaman zamanda orada törenler, ayinler de yapıldı. Son zamanlarda zannederim yapılmıyor. Bir ara İtalya'dan hatta Amerika'dan bile oraya gelenler ayinlere katılanlar vardı. Senede bir defa Aralık ayında Aziz Nikola adına, Noel Baba adına orada bir tören yapılıyordu. Fakat oradaki dağlarda daha pek çok yerler var, bunları tane tane burada anlatmama imkân yok.

Daha Doğuya doğru kayacak olursak Antalya'nın içinde bir tane önemli bir kilise var. *Güddük Minare* ya da *Kesik Minare* denilen camiye dönüştürülmüş fakat aşağı yukarı iki yüz sene dir harap bir vaziyette duruyor. Üstü açık bu da en aşağı dördün üzerinde inşaat devri gösteren bir büyük bir yapı. Çok erken devir Bizans mimarisinde bir yapı fakat içinde çok tadilat olmuş, değişiklikler olmuş bunların da izlerini tespit etmek mümkün, şimdiye kadar bu yapı hakkında üç dört tane çalışma yapıldı, makale yazıldı, son zamanlarda biri de tez yapıyormuş galiba. Fakat bu yapının da antik devre ait bir kalıntının üzerine oturmuş olduğu, önünde yapılan bir kazıdan anlaşılıyor. Bir çukurun içinde antik devre ait bir yuvarlak bir mabedin kalıntıları-izleri görülebiliyor.

Buradan sonra Toros Dağları ta İskenderun körfezi arkasına kadar uzanıyor. Toros dağlarında kıyamet gibi Bizans kalıntıları var. Yerleşim yerleri, kasabalar var. Dağlarda koca koca kiliseleri var. Bu kiliseler bu defa taştan yapılmış, spoli, yani devşirme malzeme değil. O kasabanın halkının o binaları yapabilmiş olmasına ben pek ihtimal vermiyorum. Herhalde gezgin mimarlar yapıyordu bunu, dev ölçüde kiliselerle karşılaşıyorsunuz, bazıları da oldukça iyi durumda mesela Silifke arkalarında *Cambazlı* diye bir yerde bir bazilika ile karşılaştık kesme taştan binanın yukarı kat galerileri bile duruyor. Üstünün bir çatısı eksik. Yani böyle bazı muazzam yapılar var buralarda. Tabi önlerdeki o ıssız adacıklar var onlarda da yerleşimler varmış onlarda da kalıntılar var. Bu ıssız adacıklardaki yapıların en önemlisi *Kız Kalesi* denilen bir Bizans kalesi olan bir adadır. Sonra bu kaleyi Kıbrıs Katolikleri ele geçirmişler hatta bizim Karamanoğlu burayı fethetmiş epey bir çalışmayla zorlukla bu kale Haçlılar'ın elinden alınabilmiştir. Şikari'nin *Karamanoğulları Tarihi* kitabı da o devirde yazılmıştır, ondan sonra bu savaşın bu muhasaranın ne kadar zor olduğu orada anlatılır. Fakat bu Toros Dağları'ndaki kalıntılar bir haylidir. Bunların yani sayılarını burada vermem mümkün değil, ben bu yapıları on beş sene tek tek dolaştım gördüm planlarını çıkardım, fotoğraflarını aldım fakat ancak bir iki tanesini yayınladım geri kalanı güya kitap yapılacaktı fakat bu kısmet olmadı bundan sonrada olacağı biraz şüpheli. Burada tabi kaleler de var fakat bu kalelerin durumları biraz problemlidir mesela *Yılan Kalesi*, Adana'nın yakınlarında. Bu bölgeyi Ermeniler'in kullandığı muhakkak, Küçük Ermenistan denilen Kilikya Ermenileri'nin. Fakat kalelerin yapımı Bizans mıdır Ermeni midir? O belli değil, kitabesi de yok. Oldukça çok sayıdalar. Bunları burada tane tane anlatacak değilim. Bir de ancak denizden fark edebildiğiniz yeşilliklerin içinde beyaz beyaz kuleler görüyorsunuz. Bu kuleler de Arap donanmasının Bizans topraklarını vurmaya geldiğini haber vermek üzere muhafızların ateş yaktıkları kuleler. Hemen arkaya İstanbul'a kadar haber yetiştirmeleri için yapılmış kulelerdir. Bunların bazıları Hellenistik devrine aittir, o yapı tekniğinden belli oluyor bazıları da Bizans işidir. Fakat bunların yanlarına gitmek çok zor, çünkü yolları yok. Denizden görüyorsunuz ama ancak helikopterle onları bulup, inebilirsiniz, görebilirsiniz, bizim de bu imkânımız yok. Bu kuleler de bir araştırma konusu olabilir. Bir hayli böyle kule görebiliyorsunuz uzaktan denize açıldığımızda, birkaç tanesinin ben yanına kadar gidebildim. Dört köşe kulelerdir. Bunlardaki muhafızlar burada yaşamışlar ekip biçmişler değirmen taşları falan var önlerinde, hatta öldüklerinde orda gömülmüşler. Lahitleri de var.

İçeriye doğru kayacak olursak içeride bazı şehirlerde Bizans kalıntılarına rastlanıyor fakat Bizans egemenliğine girmiş olduğu halde bazı yerlerde fazla bir kalıntı ile karşılaşılıyor. Bu da tabi tuhaf, mesela Ankara'yı ele alalım: Ankara'da kale bir Bizans kalesidir, bir Hitit kalesinin üzerine oturtulmuş, genişletilmiş, büyütülmüş bir Bizans kalesidir. Bizans devrinde de ona ait kitabe parçaları vardır üzerinde. Roma devrine ait su kanalının taşları kullanılmak suretiyle yapılmıştır bazı yerleri. Sonra Türk devrinde de kullanılmıştır. Fakat Samanpazarı bölgesinde bir büyücek bir kilise mevcuttu: *Klemens Kilisesi*. Fakat bu kilise Kapadokya kiliselerini incelemiş olan *Cizvit Jerphanion* tarafından etüt edilmiş, yayınlanmıştır fakat maalesef Ankara yapılaşırken korunmamıştır bugün hiçbir izini bulmak mümkün değildir. Ancak bir evin yanında böyle belli belirsiz bir duvar kalıntısı var bu kilisenin eski adliyenin arkasındadır. Ankara'nın eski adliyesinin yani Samanpazarı'ndan yukarı çıkan bir yokuş vardır, bir de aşağıdan giden bir düz yol var, ikisinin arasında bulunmaktadır Klemens Kilisesi. Başka Bizans devrine ait kalıntı Ankara'nın imarı sırasında çıkmıştır. Mesela istasyona yakın bir yerde Bizans yapısı çıkmış fakat korunmamıştır. Onun için fazla bir şey bilmiyoruz.

İç Anadolu'nun en enteresan Bizans hatırası Kapadokya bölgesidir. Kapadokya bölgesi mağara şeklinde oyma yerleşim yerlerinden, manastırlardan, kiliselerden oluşan başlı başına ayrı bir âlemdir. Burada tabii bunu saatlerce konuşmak mümkün, ben sadece şunu söylüyorum, işaret ettiğim gibi sakınmak, gizlenmek kaygısıyla değil çok daha avantajlı olduğu için bu tüflerin içlerine böyle meskenler oyulmuştur. Hatta ölüleri dahi içeriye gömülmüştür. Mezarları bu mağaraların içlerinde bulmak mümkündür. *Jerphanion* bunları incelemiştir Fransızca olarak dört cilt metin üç cilt levha olmak üzere toplam yedi ciltlik *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce* diye kocaman bir kitap meydana getirmiştir. Fakat daha hala bu konu üzerinde çalışanlar vardır. Oraya gidenler inceleme yapanlar mevcuttur. Bu havalide yapma kiliseler de vardır. Yani yalnız böyle araziye oyma değil yapma da vardır. Bunlardan önemli bir yapıyı ben vaktiyle kazmıştım; Kırşehir'in kuzeyinde bulunan Üçayak dedikleri tamamen tuğladan bir yapıdır fakat 1938-1937 de bir deprem oldu Kırşehir'de o zaman büyük ölçüdeki kalıntıların da yıkıldığı biliniyor. Planını tam olarak ortaya çıkardım bu yapının. Bu yapının enteresan bir tarafı birbirine bitişik aynı kitlede yapılmış çifte kilise halinde olmasıdır. Bu kilise tarihi bakımından enteresan bir olaydır. Bunun gibi yan yana bitişik ek kiliseler vardır, bir tanesi yapılır sonra ikincisi yanına bitiştirilir ama bu yapı öyle değil aynı kitle halinde çifte olarak yapılmıştır. Bu kilisenin niçin çifte olduğu da ancak iki şekilde tefsir edilebilir, ancak bunu burada anlatmak istemiyorum, vaktimiz de doldu. Artık maalesef bu konuyu kapatmak zorundayım.

Bu havalide başka bazı merkezler daha var mesela Konya'da bazı Bizans yapıları varmış. Bunlar da bugün ortada yok mesela şehrin içinde 10 ve 11. yüzyıllara ait bir Bizans mozağinin kalıntıları bulunmuştur. Ne olduğu anlaşılmadan bunlar sökülüp kaldırılmış, bugün parçalar halinde bir müze deposunda yığılı halde bulunmaktadır. Vaktiyle *Konya Dergisi*'nde, *Halk Evi Dergisi*'nde bu parçaları Bizans Sarayı'na ait diye yazıyorlar ama saraya mı ait kiliseye mi ait o belli değil. Bir de *Alâeddin Tepesi*'nde bir *Amphilokios Kilisesi* vardı, bununda pek çok fotoğrafları vardır elimizde, fakat sonunda, kubbesinin üzerinde bir saat kulesi yapılmıştı Sultan Aziz zamanında, fakat bu da demin adını verdiğim Nurettin Paşa tarafından dinamitle havaya uçurulmuştur, bugün temeli bile yoktur ortada fakat eski fotoğrafları, planı dahi elimizde mevcuttur. Burada Takkeli Dağ denilen yerde de Bizans kalıntıları vardır. Daha doğuya doğru gittiğimiz takdirde, mesela Konya Ereğlisi, İvriz taraflarına, dağların arasında bir takım sunak yerleri, hatta fresko olarak Meryem Ana resmine rastlamıştım. Sonra dar bir boğazın içinde İvriz Suyu'nun biraz daha ilerisinde dar bir boğazın içinde *Kızlar Manastırı* diye bir yerle karşılaşmıştık. Burada da dünyadan çekilmiş keşişlerin oturdukları iki tane karşılıklı ibadet yerlerinin harabeleri duruyor idi. Hatta bir tanesinde fresko kalıntıları bile vardı. Güneşin ancak öğle saatlerinde girdiği dar bir boğazdı burası.

Bu havalide sivri bir kayanın Konya Ovası'na uzanan bir ucunda *Tont (?) Kalesi* diye bir yer vardır. Sivri bir kayalık tepe, bu tepesinde zirvesinde bir tane kule vardır ve anlaşıldığına göre bu kule Suriye sınırından gelen Arap akınlarını haber vermek üzere kullanılan işaret kulelerinden biridir. Bu kulelere de Bizanslıların telgrafları denilmektedir. Böyle yer yer yüksekliklerde bu kuleler yapılmış ve kısa bir zamanda ateş yakılmak, duman çıkarmak suretiyle bir hücumun gerçekleştiği haberi İstanbul'a, İmparatora ulaştırılmaktadır. Ben konuyu daha fazla uzatmak istemiyorum. Bu anlattıklarım Trakya dâhil Anadolu'daki kalıntıların Bizans devri izlerinin bir toplu bir gezintisinden ibarettir. Fakat bazı problemler de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu yapıların inşaat malzemeleri, plan tipleri vesairesi. Bir de bir eklemem lazım. Orta Anado-

lu'da ayrı bir mimari tipin varlığı da ortaya çıkıyor. Yani kıyılarda klasik tip yapılar yapılmakla beraber az ötede orta Anadolu'da Konya-Karaman yakınlarında Binbir Kilise denen bir yerde tamamen taş tonozlarla örtülü, başlı başına yalnız o bölgeye mahsus, Bizans kiliselerinin varlığı da dikkati çekiyor. Bunlara dair vakti seneler önce ben bir kitap hazırlamıştım, tane tane bunları vaktiyle o kitapta incelemiş idim.

Şu gösteriyor ki Anadolu'da bugün bize ait olan bu eserleri korumamız, yaşatmamız mümkün. En azından taş çıkarmak için köylülerin bu kalıntıları söküp kaldırmalarına göz yummamak lazım fakat maalesef bu hala da daha yapılıyor, yapılmakta. Söylediğim gibi, Trabzon örneğinde olduğu gibi ev yapmış adam içinde oturuyor. Bunlara da izin verilmemesi lazım. Bu eserleri yaşatmamız gerekli. Gerekli tedbirlerin alınması lazım. Bu ilgili çevrenin, idari makamlarına düşen bir görevdir. Tabi ben bir kürsü sahibi iken İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, talebelerime bunları lisans tezi olarak verdim. Bunların birçoğunun malzemeleleri, fotoğrafları, planları böylelikle arşivimize girmiş idi. Fakat benden sonra artık ne yapıldığını ne olduğunu bilmiyorum, benim de bir ilgim kalmadı, benim söyleyeceğim bu kadar. Bu yeni kurulan *Anadolu Araştırmaları Derneği*'nin, bu yoldaki çalışmalarını tebrik ederim. Bu gayretle herhalde bir şeyler yapılacaktır ve başında da bulunan aziz meslektaşımız *Pekak Bey* bu konuyu pek ala yürütebilecektir kanaatindeyim. İstanbul'da bir şey yapamadım ama hiç değilse Ankara'daki arkadaşlarımız bu hususta daha ciddi daha gayretli olurlar. Temenni ediyorum.

Hepinize iyi çalışmalar başarılar ve teşekkür ederim.